

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

Diplomová práce

Alice Borská

**Vývoj a utváření identity ženy
z pohledu psychologie**

Development and formation of women's identity
from psychological point of view

Vedoucí práce:

Doc. PhDr. Lenka Šulová, Csc.

Praha 2010

Na tomto místě bych chtěla poděkovat zejména Doc. PhDr. Lence Šulové, Csc. za odborné vedení této diplomové práce a za její vstřícnost, trpělivost a podporu.

Velký dík patří mým přátelům a kolegům Jance Šeligové, Mgr. Michaela Vicenové a Mgr. Františku Zimmerlovi za jejich pomoc a slova povzbuzení.

Velmi děkuji všem ženám, které umožnily nahlédnout do svých osobních příběhů a sdílely svůj jedinečný vnitřní svět.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Alice Borská

Abstrakt

Tématem této diplomové práce je identita ženy a proces jejího vývoje a utváření. Jsou zde vymezena teoretická východiska, skrze něž lze přistupovat k této problematice. Teoretická část se dále věnuje procesu biologické diferenciaci pohlaví, otázce genderové socializace a představuje základní teoretické koncepty vývoje a utváření pohlavní a genderové identity, se kterými se lze setkat v rámci psychologie.

Byl realizován kvalitativní výzkum, který umožnil nahlédnout identitu ženy očima samotných žen. Pomocí analýzy rozhovorů vystoupily z jejich žité každodenní zkušenosti dílčí témata, která by mohla být dále hlouběji zkoumána.

Klíčová slova: Identita ženy, genderová identita, pohlavní identita, vývoj genderové identity, vývoj pohlavní identity

Abstract

The theme of this thesis is women's identity and a process of its development and formation. We specify theoretical basis through which it is possible to approach this subject. The theoretical part also pays attention to the process of biological differentiation of gender, to the question of a gender socialization and describes basic theoretical conceptions of development and formation of a sexual and gender identity which can be possibly found within the frame of psychology.

The qualitative research enables to look at women's identity by the view of women themselves. Specific topics of an everyday lived experience appear from the analysis of interviews and these topics could be investigated deeper.

Key words: Woman's identity, gender identity, sexual identity, development of a gender identity, development of a sexual identity

OBSAH

ÚVOD	7
TEORETICKÁ ČÁST	9
1. Vývoj a utváření identity ženy. Teoretická východiska	9
1.1 Biologický determinismus a esencialismus	9
1.2 Kulturní determinismus a sociální konstrukcionismus	10
1.3 Diskurzivní obrat a dekonstrukce	12
2. Vymezení pojmů	14
2.1 Identita	14
2.2 Identita ženy	17
3. Biologická diferenciacce pohlaví	22
4. Genderová socializace	26
4.1 Oblékání	27
4.2 Hry a literatura	28
4.3 Škola a vrstevníci	29
5. K dualitě pohlaví	31
6. Teoretické koncepce vývoje a utváření genderové identity	33
6.1 Pohled evoluční psychologie	33
6.2 Psychoanalytické teorie	38
6.2.1 Sigmund Freud	38
6.2.2 Nový směr v psychoanalytické teorii	45
6.3 Teorie sociálního učení	48
6.3.1 Sociálně kognitivní teorie Alberta Bandury	52
6.4 Kognitivně vývojové teorie	53
6.5 Sandra Lipsitz Bem	58

PRAKTICKÁ ČÁST	62
7. Výzkumný záměr	62
8. Použité metody a průběh realizace výzkumu	63
8.1 Výběr vzorku	63
8.2 Popis vzorku	65
8.3 Sběr dat	65
8.4 Průběh rozhovorů	66
8.5 Analýza dat	67
9. Výsledky analýzy	68
9.1 Identita ženy	68
9.1.1 Proces	68
9.1.2 Identita žitá a identita rolová	69
9.1.3 Spokojenost a nespokojenost s genderem	71
9.2 Definice ženy	74
9.2.1 Aspekt jemnosti ženy	75
9.2.2 Síla	76
9.2.3 Vztahovost	79
9.2.4 Mateřství	82
9.2.5 Vzhled a krása	83
9.2.6 Další vybrané kategorie	86
9.3 Role ženy	88
9.3.1 Normy a očekávání	88
9.3.2 Tradiční role ženy	91
10. Diskuze	94
ZÁVĚR	97
LITERATURA	99
PŘÍLOHY	104

ÚVOD

Tato diplomová práce je výsledkem mého několikaletého zájmu o téma genderové identity, především o identitu ženskou. K tomuto tématu mne přivedl můj osobní příběh a cesta individuace, po které jsem se vydala. Dále chvíle, které jsem trávila nasloucháním příběhům žen z mého blízkého okolí a v posledních letech i příběhům klientek v rámci mé psychoterapeutické praxe. Překvapilo mne, jak často jsem slyšávala věty jako „necítím se být ženou“ nebo „nejsem dostatečně ženská“. Zdá se, že být biologicky ženou nemusí nutně znamenat, že se jako žena skutečně cítím. A co to vlastně znamená, cítit se jako žena? Podobné otázky mne vedly ke stále hlubšímu zájmu o téma ženské identity a ženské individuace. Při pohledu na narůstající počet knižních titulů zabývajících se individuací ženy a množstvím různých sebezkušenostních i edukačních seminářů, jejichž tématem je žena nebo ženství, se neubráním pocitu, že po emancipaci ženy ve vnějším životním prostoru, která probíhala v 19. a 20. století a byla spojena s takovými tématy jako volební právo, či právo žen na vzdělání, se nyní nacházíme v procesu emancipace ve vnitřním prostoru ženy, v procesu emancipace její „ženské“ duše. Jakoby se ženy začínaly věnovat pozitivnímu rozvíjení toho „ženského“, snaží se najít kontakt na své ženské zdroje. Možná o něco méně staví svou hodnotu na péči o druhé a na svých povinnostech a více se věnují vlastní seberealizaci a rozvíjení své tvořivosti.

Tématem a úkolem této práce je však zabývat se identitou ženy z pohledu psychologie jako vědy. Není psána v duchu jedné konkrétní psychologické školy. Naopak jejím záměrem je představit různé teoretické koncepce vývoje a utváření genderové identity, včetně diskuze, v čem se daná teorie zdá být přínosná a kde jsou její problematické nebo sporné body.

První kapitola teoretické části práce seznamuje s paradigmatickými rámci, skrze něž lze vývoj a utváření genderové identity uchopovat. Ve druhé kapitole jsou vymezeny základní pojmy, které se v souvislosti s tématem genderové identity tradičně používají. Kapitola se snaží vyrovnat s určitou pojmovou nejednotností, na kterou lze v literatuře narazit. Třetí kapitola je věnována procesu biologické diferenciaci pohlaví a jsou zde uvedeny některé základní otázky z oblasti výzkumu biologicky podmíněných rozdílů mezi ženami a muži. Ve čtvrté kapitole se zabývám základními

mechanismy, kterými jsou lidé socializováni do svého genderu, do své genderové role. Pátá kapitola je do velké míry mým osobním zamyšlením nad skutečností, že lidská zkušenost s pobytem na tomto světě se dělí na zkušenost ženskou a na zkušenost mužskou. V šesté kapitole se nejprve věnuji pohledu evoluční psychologie na vývoj genderové identity. Další podkapitola se podrobně zabývá teorií Sigmunda Freuda, který v podstatě vnesl toto téma na pole psychologické vědy. Poté je přiblížen koncept moderní psychoanalytické školy. Dále se zabývám přístupem teorie sociálního učení, kognitivně vývojových teorií a na závěr této kapitoly představuji teoretický koncept Sandry Lipsitz Bem.

Část praktická pak umožňuje nahlédnout identitu ženy očima samotných žen, jak samy sebe jako ženy vnímají, zažívají a jak ovlivňuje jejich každodenní život skutečnost, že se narodily jako ženy. Jde tedy o zkoumání subjektivního pohledu žen na to, jaké to je být ženou, o zkoumání jejich životní reality. Výzkum je zamýšlen jako sonda, která má zmapovat oblast tohoto tématu. Zvolila jsem metodu kvalitativního výzkumu a formu individuálního hloubkového, polostrukturovaného rozhovoru.

Setkání se ženami nad rozhovory byla pro mne velkým osobním zážitkem a vážím si jejich důvěry a odvahy, že mi dovolily nahlédnout do světa svých mnohdy velmi intimních témat a prožitků.

Práce je sice věnována identitě ženy, ale muži jsou v této práci stejně přítomní jako ženy. Nelze podat definici nebo popsat vývoj identity jednoho pohlaví odděleně od pohlaví druhého. A v osobním světě respondentek a tudíž i v rozhovorech mají muži své významné a nezastupitelné místo.

TEORETICKÁ ČÁST

1. Vývoj a utváření ženské identity. Teoretická východiska

Jak je zřejmé již ze samotného názvu kapitoly, i v problematice, kterou se zabývá tato práce, vystává ono známé *nature versus nurture*¹. Tedy do jaké míry je identita příslušnice ženského pohlaví (či jedince pohlaví mužského) výsledkem biologicky determinovaného vývoje a v jaké míře je výtvorem sociální reality, do které se žena narodí? Stejně jako v jiných otázkách kladených ve vědách o člověku, jsou i zde konfrontovány dvě perspektivy, které lze shrnout jako biologický determinismus a sociální konstrukcionismus.

1.1 Biologický determinismus a esencialismus

Biologický determinismus vychází z tradice evolucionismu, staví na něm sociobiologie a v současné době evoluční psychologie. Biologická specifika pohlaví jsou tu východiskem, ze kterého přirozeně vyplývají specifika žen a mužů pozorovaná v oblasti psychologické a sociální. Biologie tedy v konečném důsledku a zásadně určuje to, co je nazýváno „mužskost“ a „ženskost“ (Badinter, 1999). Osobnostní charakteristiky jedince, jeho schopnosti, vlastnosti, způsob myšlení, chování, prožívání, jeho role, funkce a postavení ve společnosti, vše je determinováno biologickou příslušností k jednomu z pohlaví. Toto pojetí v sobě nese prvek osudovosti. Pohlaví, se kterým se člověk rodí, zákonitě určuje podobu a průběh celého jeho ontogenetického vývoje. Tento přístup má v psychologii velmi silnou tradici, především v práci psychoanalyticky orientovaných autorů. Projevuje se v tzv. esencialistickém pohledu na ženskou identitu. **Esencialismus** vnímá mužství a ženství jako „víceméně pevné soubory vlastností, tělesných a psychických, [...] které předcházejí historii a kultuře a víceméně se nemění“ (Gjuričová & Kubička, 2004, s. 51). Mužství a ženství je tedy jakousi podstatou, esencí muže a ženy, která je daná, objektivně existující a je třeba ji hledat.

¹ Pojem Francise Galtona z roku 1874. *Nature* znamená vrozené, přirozeně dané, tj. genetické a fyziologické faktory. *Nurture* znamená výchovu, v širším smyslu pak vše, čím působí okolí na člověka (rodina, společnost, média apod.).

Zde se odkrývá slabé místo biologického determinismu. Domyšleno, specifické ženské a mužské psychologické a sociální charakteristiky by musely být univerzální, tj. musely by je víceméně shodně vykazovat všechny ženy a muži napříč kulturami a časem. A právě od tohoto bodu se začala odvíjet problematizace a kritika tohoto přístupu.

1.2 Kulturní determinismus a sociální konstrukcionismus

Srovnávací výzkumy sociálních a kulturních antropologů prokazují značnou interkulturní variabilitu v představách o mužství a ženství, a v jejich konkrétních projevech v té které společnosti. Americká antropoložka Margaret Mead ve studii *Pohlaví a temperament ve třech primitivních společnostech* (1935, cit. podle Oakleyová, 2000) ukázala, jak odlišný proces socializace vycházející z rozdílného vymezení ženské a mužské role v dané společnosti vede ke zformování různých typů ženské a mužské osobnosti, potažmo k určitému způsobu života. I přes pozdější kritické připomínky k jejímu dílu, které poukazovaly na metodologické chyby provedeného výzkumu, podnítila Mead v rámci problematiky pohlavní identity nový směr uvažování. Otevřel se prostor pro formulování významu vnějšího sociálního prostředí pro vývoj a obsah ženské a mužské identity. Byl zdůrazňován vliv kulturních faktorů na lidskou psychiku, tzv. **kulturní determinismus**. Pozornost byla věnována procesu socializace a mechanismům sociálního učení. Oproti biologickému determinismu byla vytvořena ostrá hranice mezi biologickou příslušností k jednomu z pohlaví a tzv. mužskou a ženskou rolí. Psychologická a sociální specifika mužů a žen nejsou z tohoto pohledu chápána jako přirozený výsledek působení specifík biologických, nýbrž jsou nahlížena jako vytvářená v sociální realitě té které společnosti a osvojovaná v procesu socializace. Proti neměnné ženské a mužské podstatě esencialismu je postavena dojednáváná mužská a ženská identita sociálního konstrukcionismu.

Sociální konstrukcionismus lze chápat jako názorově radikální vyústění sociálního a kulturního determinismu. Podle sociálních konstrukcionistů je sociální svět, ve kterém lidé žijí, vytvářen – konstruován – v každodenních lidských interakcích. Je skutečností, že člověk se rodí do již dané reality. Tato realita je ve své podstatě paradigmatem, do kterého je člověk socializován. Je mu vymezeno pole, ve

kterém se má pohybovat, a to na úrovni kognitivní, emocionální, chování, sociální i tělesné. Člověk si tedy neosvojuje pouze obsah kultury, ale kultura mu také dodává „návod“ jak má vnímat a poznávat sám sebe i svět (Bačová, 2009; Fafejta, 2004).

Sociální konstrukcionisté dokazují, že mnohé z toho, co člověk považuje za přirozené a dané, ve skutečnosti vůbec dané být nemusí. Určitý, v konkrétní sociální situaci vyjednaný model, např. chování, získává opakováním, mezigeneračním předáváním, nejprve charakter zvyklosti, a posléze se stává na původních okolnostech zcela nezávislým, jsou mu přisuzovány nové významy a získává status objektivní reality, závazné obecně platné pravdy či instituce tj. jeví se jako přirozeně daný, neměnný a nezpochybnitelný (Bourdieu, 2000). Instituce se pak stávají nezávislé na jedincích. Jsou vnímány „...tak, jako by měly svou vlastní realitu, realitu, která na jedince působí jako vnější donucovací skutečnost“ (Berger & Luckmann, 1966/1999, s. 61). Realita tedy není něco, co existuje nezávisle na lidech, naopak lidé si realitu vyrábí, je produktem jejich společného života (Bačová, 2009). Bačová dále uvádí, že v psychologii je sociální konstrukcionismus často dáván do protikladu s realismem vycházejícím z přesvědčení že existuje jediná objektivní realita, kterou je možné rozkrýt a popsat. „Sociální konstrukcionismus však realitu uznává – uznává, že co je vnímané jako reálné, ve svých důsledcích reálné je“. V jeho pojetí ovšem lidská psychika není danou esencí, která by měla svou podstatu a komponenty. Psychiku naopak chápe jako vytvářenou, jako „...stále probíhající procesy konverzáce se sebou samým nebo s jinými lidmi“ (Bačová, 2009, s. 70, 71).

Sociální konstruování zasahuje i tělesno člověka: „Od okamžiku narození je vývoj lidského organismu a rovněž vývoj větší části jeho biologické podstaty jako takové podroben neustálému společensky determinovanému vlivu“ (Berger & Luckmann, 1966/1999, s. 52). Bourdieu analyzuje jakým způsobem ovlivňuje tělesný vývoj člověka a jeho tělesné prožívání, způsob, jakým své tělo vnímá, užívá a prezentuje (Bourdieu, 2000). Směrem k biologickému determinismu a esencialismu pak konstrukcionismus říká: „...neexistuje žádná lidská přirozenost ve smyslu biologického základu, určujícího různorodost socio-kulturních formací. ...Genetické předpoklady osobnosti jsou pochopitelně dány už při narození. Ale osobnost, tak, jak je prožívána později jako subjektivně a objektivně vnímaná identita, není předem dána“ (Berger & Luckmann, 1966/1999, s. 52, 54).

Z perspektivy sociálního konstrukcionismu je tedy ženská a mužská identita (a identita vůbec) dojednávána. Je vytvářena složitým procesem každodenních interakcí

s kulturou, během nichž si jedinec osvojuje obsah a scénáře role příslušející jeho pohlaví a zároveň k nim zaujímá určitý postoj a snaží se je modifikovat tak, aby pro něho byly lépe únosné. V základě je formována v rámci významných vztahů časného dětství, proces jejího utváření však pokračuje po celý život a to na rovině osobní (v uvažování jedince, jeho rozhodnutích), interakční (v konkrétních mezilidských interakcích) a rovině společenských struktur. Vývoj genderové identity není chápán jako proces, který se v určitém věku završuje. Kategorie žena a muž a veškeré diferenciací mezi nimi (rozdíly v myšlení, prožívání apod.) jsou považovány za výsledek sociálního konstruování (Gjuričová & Kubička, 2004; Gjuričová, 2003).

1.3 Diskursivní obrat a dekonstrukce

Pokud je identita konstruována, pak je třeba zkoumat jakými cestami se tak děje. Tato otázka obrací pozornost vědy k jazyku. **Jazyk** tu ovšem není zkoumán z hlediska toho, co vypovídá o realitě, ale z hlediska způsobů, kterými konstruuje některé jevy jako reálné. Z tohoto pohledu „...má jazyk produktivní povahu: konstituuje, co pojmenovává. Každý výrok můžeme chápat jako akt, který reprodukuje a činí reálným jisté verze světa a spolu s tím vylučuje verze jiné“ (Zábrodská, 2008, s. 12). Pokud někdo o sobě hovoří jako o ženě a vysvětluje své chování odkazem na svou „ženskost“, pak za prvé konstruuje toto chování jako genderově příslušné (i když reálně jím být nemusí), za druhé konstruuje specifický význam ženskosti (i když by mohl být jiný), za třetí konstruuje identitu sebe sama jako identitu ženy (i když by mohla být odmítnuta). Takové výroky přitom neodhalují s větší či menší přesností nějaký skutečný význam ženskosti, ale jsou pouhou citací již existujících významů ženskosti, a tím tyto významy znovu činí platnou součástí reality (Zábrodská, 2008).

Zájem se tedy přesouvá od studia sociální reality jako takové k analýze jazykových prostředků, kterými je sociální realita utvářena, reprodukována a transformována. Hovoří se o „obratu k jazyku“ v psychologii nebo také o **diskursivním obratu** (Bačová, 2009; Zábrodská, 2008). **Diskurz** lze definovat jako „...rozpoznatelný způsob reprezentace a organizace sociální reality...“ (Zábrodská, 2008, s. 11). Je to tedy způsob, jakým vysvětlujeme, podáváme a popisujeme stav věcí. Způsob jak vyjadřujeme myšlenky, ale také jejich obsah, a způsob jak je komunikujeme s ostatními (Bačová, 2009). Rozkrýván je pomocí *diskursivní analýzy*. Ve vztahu

k pohlaví a genderu diskurz zahrnuje „...veškerá slova, akty, praktiky a instituce, kterými lidé dávají genderu význam, kterými o genderu vypovídají, kterými ve vztahu k němu jednají a kterými ve vztahu k genderu sebe sama prožívají“ (Zábrodská, 2008, s. 99). Tam, kde analýza rozkryje systematické pravidelnosti ve výrocích a aktech ve vztahu k pohlaví a genderu, ať již na úrovni subjektu, skupiny nebo instituce, tam lze hovořit o **genderovém diskurzu** (Zábrodská, 2008). Není tedy zkoumána ženská a mužská identita jako taková, ani její původ, ale to, jak je vytvářena a reprodukována.

Autorky a autoři vycházející z tohoto přístupu jdou však ještě dále – k **dekonstrukci** binárních kategorií žena a muž. Pojmem binární je tu vyjádřena skutečnost, že slova mají svou vyslovenou a nevyslovenou část, s tím, že část, která je vyslovena získává význam tou, která vyslovena není. Například slovo „emocionální“ získává význam proti „racionální“, „pasivní“ vůči „aktivní“, „submisivní“ proti „dominantní“ atd. Dekonstrukce je vyjádřením snahy zpochybnit takto podvojně strukturovaný svět, vyjádřením názoru, že „žena“ a muž“ nejsou „...absolutní protiklady s jasnými a „evidentními“ hranicemi“ (Gjuričová, 2003, s. 36).

Ženskost a mužskost nejsou chápány ani jako dané, lidem přirozené, ani jako role osvojené v procesu socializace, nýbrž jsou „...dekonstruovány do množství nesourodých, z části nevědomých a mocensky saturovaných identifikací“ (Zábrodská, 2008, s. 7). **Judith Butler** tvrdí, že neexistuje žádné specifické „ženství“ (či mužství), které by mělo být uskutečňováno, žádná vnitřní nebo skutečná genderová identita (Butler, 2003). Identita ženy „...nestojí *na počátku* jako sebetotožná podstata a příčina dějů, ale *na konci* jako výsledek působení institucí, praktik a diskurzů...“ (Barša, 2002, s. 272). Podle Butler je gender *performativní*, „...konstituuje tu identitu, kterou se sám chce stát.“ „Neexistuje žádná genderová identita, která by se skrývala za projevy rodu; takováto identita je performativně konstituovaná právě těmi „projevy“, o kterých se tvrdí, že jsou jejími výsledky.“ „...Žena je koncept, který se vyvíjí a začátek nebo konec tohoto stávání se ženou, tohoto procesu konstruování není možné přesně určit. Tento proces jako stále pokračující diskursivní praktika je otevřený intervencím a proměnám významu“ (Butler, 2003, s. 45, 46, 56). Dekonstrukce určitého pojmu nebo kategorie ovšem neznamená jejich popření, zamítnutí nebo zrušení. Jde o snahu je otevřít novému užití, re-konceptualizaci (Zábrodská, 2008).

2. Vymezení pojmů

2.1 Identita

Z předchozí kapitoly mimo jiné vyplývá, že definovat pojem identita je poměrně obtížné. Bačová (2008, s. 111) shrnuje, že „...existující definice jsou nejen rozmanité, ale i protikladné, takřka vylučující se.“ „Tradiční“ psychologie nahlíží identitu jako výsledek přirozeného vývoje probíhajícího v určitých fázích a završeného v určitém věku. S tím, že důležitou charakteristikou je tu stabilita, tedy vnitřní konzistence a kontinuita sebeprožívání, sebeuchopování a sebereprezentace. Sociální konstrukcionismu nabízí identitu vyjednávanou, neustále vytvářenou ve vztazích, ať už s „významnými druhými“², se skupinami, či společností jako takovou, čímž vystupuje do popředí aspekt proměnlivosti. Diskurzivní analýza rozkrývá různé způsoby, jakými si své identity konstruujeme.

Slovo identita nese význam totožný, stejný. A je tím míněno v čase a napříč okolnostmi. Je vyjádřením přesvědčení, že každý člověk je individualita, jedinečná osobnost, která je právě tím, kým je, a nikoli někým nebo něčím jiným. Identita je něco, co dává člověku místo ve světě. V naší kultuře vyjadřujeme pojmem identita osoby její autenticitu, integritu, kontinuitu, relativní stejnost v čase, sebedefinování, definování jinými, odlišnost od druhých lidí a uvědomění si této odlišnosti. Identita také bývá rozdělována na *osobní identitu* a *identitu sociální*. Osobní, vnitřní identita je v podstatě sebedefinování sebe sama, vystupuje z toho, jak člověk sám sebe zažívá, vnímá, jaké představy více či méně uvědomované o sobě má. Vztahuje se k jedinečnosti a individuálním rozdílům, které jedince odlišují od ostatních členů sociální skupiny. Sociální identita je tvořena příslušností, členstvím v nějaké sociální skupině, a to včetně hodnocení a emočního významu tohoto členství (Bačová, 2008; Tajfel, 1981 cit. podle Wyrobková, 2007).

Na základě studia různých psychologických směrů a jejich pohledu na identitu člověka, vymezuje Bačová (1996, 1997) **tři roviny, na kterých jedinec definuje sám sebe: intrapersonální, interpersonální a sociální**. V každé z těchto rovin pak teoreticky odděluje procesy konstruování identity a obsah jako výsledek těchto procesů.

² Pojem sociálního psychologa G. H. Meada (1863-1931).

1) V intrapersonálním rámci je identita chápána jako hluboký pocit vlastní totožnosti založený na prožívání vlastní kontinuity. Ta jde napříč časem, společenskými změnami nebo změnami sociálních rolí a jejich chápání, a člověk je schopen zaznamenat případné porušení své osobní „souvislosti“. Jedinec si hledáním identity odpovídá na otázku „jakým člověkem jsem a čím se liším od druhých“, a sebedefinuje se pro sebe i pro druhé jako osobnost. Takto chápána identita zahrnuje kromě uvědomování si autenticity sebe sama i hledání a nacházení smyslu a významu své existence ve světě, své osobní ideologie. Od této hluboké osobní identity lze odvodit věrnost osobním životním přesvědčením a osobní zodpovědnost. Obsah osobní identity na intrapersonální úrovni je možné vymezit jako uvědomování si a pojmenování charakteristik, které člověk má nebo nemá společné s ostatními lidmi.

2) Ve svém sociálním prostředí a v interpersonálním kontaktu se jednotlivec definuje především svými rolemi a pozicemi. Na této rovině se tedy identita formuje identifikováním se se svými sociálními rolemi. Jejím obsahem jsou role pojmenované v odpověď na otázku „kdo jsem, respektive čím jsem. Konstruování identity tu zahrnuje takové procesy jako jsou - přijetí určité role, míra osobní angažovanosti v dané roli, vyrovnávání se s novou a nebo změněnou rolí a využívání rolí na sebereprezentaci.

3) Sociální rámec sebedefinování chápe identitu jako příslušnost k větším či menším společenským skupinám. Ta je daná buď narozením nebo volbou. Obsahem identity na této rovině je pojmenování sociální skupiny, do které je přiřazovaný, ať už sebou samým nebo druhými. Zahrnuje i postoj, hodnocení a emocionální vztah jedince k této sociální příslušnosti.

Intrapersonální a interpersonální rovina identity jsou také označovány jako identita osobní, protože se vztahují k charakteristikám jednotlivce. Rovina sociální se týká jeho charakteristik jako člena skupiny a je tedy spojená s identitou sociální. Symbolický interakcionismus říká, že člověk může mít celou řadu identit, vyplývajících z rozličných rolí, které zastává, a z členství v různých sociálních skupinách. Tyto identity bývají hierarchicky uspořádané, některé jsou pro člověka důležitější než jiné.

Erikson (1968 cit. podle Bačová, 1996) také rozlišuje mezi *identitou subjektivní*, kterou lze chápat jako introspektivní sebereflexi, tj. jak jedinec zažívá, vnímá a definuje sebe sama, a *identitou objektivní*, tj. jak je jedinec definován zvnějšku svými okolím, ať už jednotlivci nebo společností. Mezi těmito dvěma procesy definování probíhá neustálá interakce, kdy jedinec „...více či méně vědomě porovnává svou identitu, kterou si vytvořil pro sebe a o sobě, s identitou, kterou mu připisují jiní a snaží se o jejich přibližnou rovnováhu“ (Bačová, 1996, s. 324). A pokud je to třeba, koriguje a doplňuje již vytvořený obraz na všech třech výše zmiňovaných rovinách – intrapersonální, interpersonální a sociální.

Je tedy možné říci, že identita je hluboký a stabilní pocit sounáležitosti se sebou samým, jakési „ukotvení v sobě“, ale jde také o aktivně utvářený dynamický konstrukt, a může se tedy během života obsahově proměňovat. Člověk si o sobě vytváří určitý obraz, na jehož základě pak jedná, a tímto svým jednáním si zpětně obraz o sobě potvrzuje a upevňuje ho. Pokud však dojde k proměně obrazu o sobě, např. vlivem výrazných životních událostí, nebo jako důsledek osobnostního rozvoje, proměňuje se i jeho jednání, to jak sám sebe zažívá, vnímá, tj. jeho zážitek identity.

Tělo a identita

V naší kultuře je silně zakořeněné karteziánské dualistické chápání těla a duše jako dvou na sobě nezávislých substancí. Tělesno a duševno, stejně jako jejich vývoj a utváření, však nelze oddělovat. Vzájemně se podmiňují a ovlivňují, tvoří celek. Vše, co se odehrává v psychice člověka, se nějakým způsobem odráží v jeho těle, a vše, co zažívá v těle a nebo jak zažívá své tělo, má vliv na jeho psychické funkce³. Tělo je základem lidského bytí, je podmínkou a projevem existence člověka. Je jediným prostředkem sebevyjádření, umožňuje interakci člověka se světem (Fialová, 2001).

Při zkoumání identity člověka je proto nutné vycházet z jeho tělesné podstaty. „...Tělo je klíčem k pochopení celého „já“ a významně ovlivňuje naše sebedefinování.“ (Fialová, 2001, s. 53). Je možné zkoumat do jaké míry jedinec „je tělem“, tj. nakolik je „ukotven“ ve svém těle, zda se ve svém těle cítí „doma“. O tom vypovídá míra kontaktu a souladu s tělesným prožíváním. Vzhledem k tělesné podstatě

³ Princip jednoty tělesna a duševna v rámci psychologie rozvíjí a praktikují především směry „psychoterapie zaměřené na tělo“ jako jsou Bioenergetika, Biosyntéza a dal. Z jejich pohledu se vývoj člověka, zejména jeho emoční zkušenosti odráží ve stavbě, struktuře a ve fungování těla. Zážitky na úrovni fyzické jsou dávány do přímé souvislosti s emocemi a jejich prožíváním. Pro více informací viz publikace autorů Lowena, Boadelly nebo Kelemana.

člověka a v souladu s principem jednoty těla a psychiky je možné říci, že kvalitní „ukotvení v těle“ je podmínkou skutečného a kvalitního „ukotvení v sobě“, neboli onoho výše zmiňovaného hlubokého a stabilního pocitu sounáležitosti se sebou samým, který je nazýván identitou. A pak lze sledovat vědomé postoje jedince ke svému tělu, protože člověk se vztahuje ke svému tělu také jako k objektu – „má tělo“, tj. vnímá ho jakoby zvenčí, posuzuje ho, hodnotí, vytváří si k němu vztah. Přijímaná a prožívaná skutečnost, že „jsem tělem“ spolu s pozitivně laděným vědomým vztahem ke svému tělu, stojí v základu stabilní osobní identity člověka. „Vnímání těla a představy o těle zásadně ovlivňují identitu osobnosti zejména v prvních letech života, kdy se vytváří základ pro odlišování „Já“ a „okolí“ (Mrazek, 1986 cit. podle Fialová, 2001, s. 54).

2.2 Identita ženy

Při zdravém prenatálním vývoji se člověk narodí buď jako příslušník pohlaví ženského nebo pohlaví mužského. Při určování **pohlaví** lidského jedince se vychází z těchto fyziologických podmínek: chromozomy, vnější genitálie, vnitřní genitálie, gonády, hormonální stav a druhotné pohlavní znaky (Stoller, 1968 cit. podle Oakleyová, 2000). Na základě biologické příslušnosti k jednomu z pohlaví a v souladu s ní si dítě během svého vývoje osvojuje vědomí sebe sama jako muže nebo ženy jako stálé a neměnné skutečnosti. Toto vědomí příslušnosti k určitému pohlaví je zpravidla označováno termínem *pohlavní identita*, nebo také *jádrová pohlavní identita*.

Ve všech kulturách všech historických epoch je na biologické rozdíly mezi ženou a mužem navázána složitá a všudypřítomná síť představ, norem, formálních i neformálních, které určují, jaký vzhled, chování, ale i osobnostní charakteristiky, dokonce i způsob myšlení a prožívání jsou pro muže a ženy přiměřené, vhodné a žádoucí. Zkrátka pohlaví člověka jako biologická danost slouží coby základ, na kterém je konstruována sociální kategorie zvaná gender (Renzetti & Curran, 2003). **Gender** je anglický termín, který je někdy do češtiny překládán jako rod. Vymezuje mužské nebo ženské pohlaví psychologicky, sociálně a kulturně a je důsledně odlišován od vymezení biologického, které vychází z anatomických rozdílů obou pohlaví. Je považován za dynamický konstrukt, zahrnující individuální i společenská přesvědčení

o ženách a mužích, která ovlivňují jak sociální organizaci společnosti (sociální rovina), tak interpersonální vztahy mezi ženami a muži (interpersonální rovina) i genderovou identitu žen a mužů (intrapersonální rovina) (Unger, 2001 cit. podle Wyrobková, 2007). Hovoří se o tzv. **systemu genderových přesvědčení** (*gender belief systém*), jako souhrnu veškerých představ, které jsou spojovány se ženami a muži. Uvnitř tohoto systému je možné identifikovat tři základní komponenty: genderové stereotypy, genderové postoje a reprezentaci vlastní genderové identity (Deaux & Lafrance, 1998 cit. podle Wyrobková, 2007).

Genderové stereotypy jsou zjednodušující obecné popisy a představy, jak vypadá nebo by měl/a vypadat „pravý“ muž a „pravá“ žena. Mají tedy funkci jak deskriptivní, tak preskriptivní. Jsou stále v čase, velmi rozšířené, mají silný vliv a jsou rezistentní vůči změnám. Obsahují domněnky o fyzických charakteristikách, osobnostních rysech, emocionálních dispozicích, vhodném chování, specifických kompetencích i profesních preferencích. Většinou se o nich uvažuje bipolárně, tj. normální muž nevykazuje žádné rysy ženskosti a naopak. Genderové stereotypy tvoří kognitivní schéma mající výrazný vliv na kognitivní procesy a chování. Toto schéma působí automaticky, často implicitně. Je jim tedy věnována minimální vědomá pozornost, a proto se projevují i v myšlení a konání jedinců, kteří s nimi vědomě nesouhlasí (Deaux & Lafrance, 1998; Fiske, 2000 cit. podle Wyrobková, 2007; Renzetti & Curran, 2003). Stereotypy bývají vymezeny pozitivně nebo negativně. Pozitivní stereotypy zpravidla posilují identifikaci a jsou spojovány s vlastní skupinou (in-group). Negativní stereotypy jsou obvykle spojeny s předsudky a jsou vztahovány ke skupině, již člověk není členem (out-group) (Gove & Watt, 2000 cit. podle Letošníková, 2007).

Genderové postoje jsou hodnotící aspekty genderových kategorií. Oproti stereotypům jsou mnohem flexibilnější, což ukazují výrazné změny v postojích k genderovým rolím v minulém století, především za posledních 30 let.

Reprezentace vlastní genderové identity představuje individuální subjektivní pojetí ženství nebo mužství, a na rozdíl od stereotypů je velmi variabilní (Wyrobková, 2007).

V rámci konceptu genderu je také vymezován pojem **genderová role**, protože být biologicky ženou nebo mužem znamená také žít roli, která v dané kultuře ženě či muži náleží. Genderová role „...zahrnuje sociální pojetí mužské a ženské role,

vymezuje její obsah, s nímž se dítě pod tlakem sociokulturních vlivů postupně ztotožňuje“ (Vágnerová, 2000, s.117). Je chápána jako sociální konstrukt. Je tedy produktem dané kultury a doby a jako taková není neměnná. Biologické pohlaví je stálé, ale to, jak ženy a muži žijí, rozdílnost jejich životů určuje společnost (Oakleyová, 2000). Sociální konstrukcionisté ukazují, jak jsou genderové role v jednotlivých kulturách předávány prostřednictvím procesu socializace z generace na generaci, a tak pouhá tradice (historicky vzniklý konstrukt) je posléze vnímána jako přírodní danost, ženám i mužům vrozená. Kulturní, sociální a psychologické rozdíly mezi muži a ženami jsou pak vykládány jako přirozeně vycházející z rozdílů biologických, a tím je také legitimizována a ospravedlněna jejich existence (Bourdieu, 2000).

Dalšími pojmy, se kterými se lze běžně setkat jsou *femininita* a *maskulinita*, neboli ženskost (ženství) a mužskost (mužství). Jejich užívání bývá z hlediska významu dosti volné. Wyrobková (2007) na základě studia literatury shrnuje, že je možné rozlišit pět hlavních významů: charakteristiky, v nichž se ženy a muži systematicky liší; sociální role žen a mužů; atraktivní charakteristiky pro opačné pohlaví; genderové stereotypy a genderovou identitu. Femininita a maskulinita jsou velmi variabilní kategorie. Hovoří se také o různých femininitách a maskulinitách, protože ženy a muži se mezi sebou liší v závislosti na kultuře, etnické a rasové příslušnosti, společenské třídě, věku apod.

V rámci psychologie je užívání pojmů pohlavní identita a genderová identita často nejasné. V literatuře je možné nalézt jak důsledné odlišování těchto termínů, tak jejich užívání prakticky jako synonym, nebo používání pouze jednoho z těchto pojmů. Například Procházka a Weiss užívají termín pohlavní identita a definují ji jako „...subjektivně vnímaný pocit sounáležitosti či naopak rozporu s vlastním tělem, s jeho primárními a sekundárními pohlavními znaky, i se sociální rolí přisuzovanou danému pohlaví. Má kognitivní i emocionální komponentu, odráží se v myšlení, cítění i chování jedince včetně jeho profese, zájmů, společenských vztahů“ (Procházka & Weiss, 2002, s. 13).

Psychoanalytik Kernberg (1999) uvádí pojmy vnitřní pohlavní identita a identita pohlavní role. *Vnitřní pohlavní identitu* definuje jako pocit člověka, že je buď ženou nebo mužem, a je podle něj určena nikoli biologickými vlastnostmi, nýbrž pohlavím, které mu v průběhu prvních dvou až čtyř let přisoudí jeho vychovatelé.

Identita pohlavní role je založena na ztotožnění se jedince s určitým typem chování, které je v dané společnosti považované za typické pro ženy nebo muže, a je tedy výrazně ovlivněna psychosociálními faktory.

Současné sociální vědy, tedy i sociální psychologie, prosazují termín **genderová identita** oproti dosud užívanému pohlavní identita, který podle jejich názoru implikuje vyvozování genderových rozdílů z rozdílnosti fyziologické a tím podporuje teze esencialismu. Jak již bylo řečeno výše, biologické pohlaví je tu bází, na níž je dítě socializováno směrem k identitě ženské nebo mužské. Tvoří filtr skrze nějž prochází veškerá zkušenost člověka s vnějším světem i se sebou samým. Genderovou identitu lze chápat jako „...osobní zkušenost s mužskou nebo ženskou existencí“ v určité konkrétní společnosti (Gjuričová & Kubička, 2004, s. 53) Má svou časovou a vnitřní obsahovou kontinuitu a její součástí jsou všechny role, které jedinec žije a vyjadřuje. Proces osvojování genderové identity bývá označován jako **genderová socializace**.

Užitečný může být koncept Smolíka (1996 cit. podle Janošové, 2008), který rozlišuje tyto komponenty:

- 1) biologické pohlaví;
- 2) jádrovou pohlavní identitu jako základní vědomí jedince o jeho příslušnosti ke skupině žen nebo mužů;
- 3) pohlavní identitu v širším slova smyslu týkající se toho, jak jedinec sám sebe prožívá jako a definuje jako příslušníka jedné z těchto skupin;
- 4) genderovou roli, kterou je psychosexuální identita vyjádřena v chování.

Ona pohlavní identita v širším slova smyslu, tak jak ji Smolík vymezuje, by odpovídala pojmu genderová identita. Pojem **jádrová pohlavní identita** je méně častý, a je psychoanalytické provenience. Janošová ji definuje jako nejhlubší součást ženské a mužské identity, jako emoční souhlas s příslušností buď k ženskému nebo mužskému genderu, kdy nejde o pouhé kognitivní vědomí vlastního biologického pohlaví, ale o psychickou identifikaci s ním. „Jádrová pohlavní identita patří k nejelementárnějším složkám celkového sebepojetí a je jednou z prvních sebeidentifikačních charakteristik dítěte“ (Janošová, 2008, s. 43). Podle Janošové má blíže k pojmu pohlaví než k pojmu gender, protože ji během života nelze měnit, na rozdíl od identity genderové, která je tvárná.

Otázky vycházející z diskuzí o rozhodujícím determinačním vlivu na vývoj ženské či mužské identity, tvoří stále otevřenou kapitolu. Na čem je vystavena ženská a mužská identita? Kde hledat jádro této diferenciací? Je spíše přirozeným výsledkem biologických specifíků a vlivů v nich obsažených nebo se na jejím utváření rozhodujícím způsobem podílí sociální realita? Je mužskost a ženskost jakousi esencí a lidský jedinec ve svém vývoji nezadržitelně směřuje k formě ženství nebo mužství, která je biologicky předurčena, nebo jsou skutečné odlišnosti pouze na úrovni fyziologické a veškeré ostatní rozdíly mezi ženami a muži jsou toliko sociálním konstruktem? V současné době se však od těchto úvah spíše odstupuje. Někteří se zaměřují na zkoumání toho, jak je naše genderová identita utvářena. A stále častěji je k této problematice přistupováno integrativním způsobem, kdy jsou gender a genderová identita studovány z komplexního bio-psycho-sociálního hlediska. Je zohledňována vzájemná a neustálá interakce mezi biologickými, psychologickými a sociálními činiteli, jejich vzájemné ovlivňování se, i posilování (Wyrobková, 2007). „Kulturní a přirozené, sociální a biologické....ač jsou v určité perspektivě oddělitelné, tvoří jeden celek, a tak jsou zároveň neoddělitelné. ...Nejde o střet typu „kultura versus příroda“. ... Člověk je utvářen přírodou a příroda člověkem. Tento proces je vzájemný, nekonečný a oboustranný v každém okamžiku“ (Fafejta, 2004, s. 23-24).

3. Biologická diferenciace pohlaví

Genetické pohlaví jedince je určeno při samotném početí, kdy je ženská pohlavní buňka – vajíčko - oplozena mužskou pohlavní buňkou – spermií. Normální lidská buňka má 22 párů autozomálních chromozomů a jeden pár pohlavních chromozomů. Zralá lidská pohlavní buňka obsahuje pouze polovinu chromozomů, tj. 23 chromozomů z nichž poslední určuje pohlaví. Vajíčko vždy nese chromozom X, spermie buď X nebo Y. Pokud vajíčko oplodní spermie rovněž s chromozomem X, pohlaví nového jedince bude ženské (XX), jestliže má spermie chromozom Y, pohlaví bude mužské (XY). Pohlaví dítěte tedy „určuje“ muž.

Žena je nositelkou genetického kódu XX. Muž pak nese všechny geny přítomné u ženského jedince a k tomu dědí geny chromozomu Y. Chromozom X je relativně velký a nese mnoho genů, které ovlivňují růst organismu a vývoj některých z jeho budoucích funkcí. Chromozom Y je mnohem menší, dosahuje asi čtvrtiny velikosti chromozomu X, a nese jen malé množství genetického materiálu. Jeho nejdůležitější funkcí je nastartovat diferenciaci jedince s genetickým kódem XY správným směrem. Základní zárodečný program je totiž nasměrovaný tak, aby vyvíjel jedince ženského. Úkolem mužského chromozomu Y je odvrátit spontánní sklon pohlavně indiferentní zárodečné gonády vytvořit vaječník a nasměrovat vývoj k zformování varlat. Tento proces začíná v 6. až 7. týdnu vývoje embrya vlivem genů SRY lokalizovaných na chromozómu Y (Sex-determining Region Y). Jakmile se varlata vyvinou, začnou produkovat hormony nazývané androgeny, zejména testosteron, které jsou nezbytné pro další pohlavní diferenciaci embrya směrem k mužskému jedinci. Kritické období pro diferenciaci vnějších pohlavních orgánů pak nastává okolo 8. týdne těhotenství, kdy začne být vylučován hormon dihydrotestosteron (DHT), primární činitel pro formování mužských vnějších genitálií (Renzetti&Curran, 2003; Badinter, 1999; Zvěřina, 2003).

O procesu vývoje ženského plodu má věda zatím méně informací. Až do 6. týdne nitroděložního vývoje jsou všechna embrya, ať již nesou kód XX nebo XY pohlavně bipotenciální, tj. jsou anatomicky identická a mají základy pro vývoj ženských i mužských pohlavních žláz a genitálu. Pokud není v těle embrya přítomen chromozom Y a tedy ani geny SRY, buněčná tkáň nedostane žádné podněty a zatím u ní nedochází k žádným změnám. Teprve v 11. až 12. týdnu se začnou vytvářet

vaječníky a jejich vývoj je ukončen v 6. měsíci prenatalního vývoje. Výzkumy také ukazují, že k vývoji vaječníků dochází až poté, co se začnou formovat ženské vnější genitálie (Janošová, 2008; Renzetti & Curran, 2003).

V dalším vývoji člověka, zejména v období puberty, produkce mužských pohlavních hormonů – androgenů a ženských pohlavních hormonů – estrogenů vede k diferenciaci fyzického vzhledu žen a mužů, k dosažení sexuální zralosti spolu s rozvojem tzv. sekundárních pohlavních znaků jako je například změna hlasu u mužů, růst prsou u dívek nebo růst ochlupení.

V souvislosti s biologickou diferenciací pohlaví se věda zabývá otázkou, zda existuje „ženský“ a „mužský“ mozek, tj. zda je lidský mozek ve struktuře a funkcích pohlavně diferencován. Je zkoumáno, jestli vývoj mozku v prenatalním období vykazuje odlišnosti v závislosti na pohlaví plodu. Pozornost je zaměřena především na působení pohlavních hormonů.

Bylo zjištěno, že mezi 16. až 28. týdnem těhotenství dochází pod vlivem pohlavních hormonů k pohlavní diferenciaci určitých oblastí mozku. Do té doby pohlavně neutrální oblast mezimozku - hypothalamus, případně lymfatický systém reagují na vylučování mužských pohlavních hormonů. Je známo, že hypofýza pod vlivem hypothalamu vylučuje pohlavně specifické hormony. Produkce těchto sexuálních hormonů je u ženy cyklická a u muže rovnoměrná, necyklická. Hovoří se také o *neurohypothalamickém pohlaví* (Karsten, 2006; Procházka & Weiss, 2002).

Z hlediska anatomie není mezi mozkem ženy a muže rozdíl. Mají stejný tvar, v poměru ke konstituci těla stejnou velikost a váhu a vykazují stejný stupeň complexity. Rozdíly ve velikosti a váze je možné vysvětlit určitými odlišnostmi v anatomii. Mužský mozek obsahuje více mozkomíšního moku a bílé hmoty mozkové tvořené dlouhými nervovými vlákny, která propojují jednotlivé části mozku a slouží rychlému předávání informací. Ženský mozek pak disponuje větším množstvím šedé hmoty sestávající z velkého množství nervových buněk s výběžky, které spojují sousedící nervové buňky a umožňují rychlé zpracování signálu (Lips, 1999; Karsten, 2006).

Rozdíly v kognitivních procesech, které jsou mezi ženami a muži pozorovány, vedou řadu vědců k domněnce, že jsou důsledkem pohlavně diferencovaného mozku. Respektive, že produkce pohlavních hormonů, zejména testosteronu, v kritických obdobích prenatalního vývoje organizuje ženský a mužský mozek odlišně, a tak jsou

ženy a muži odlišně disponováni k řešení určitých typů kognitivních úkolů. Jsou zkoumány tři základní oblasti: rozdíly mezi ženami a muži v lateralizaci mozku, rozdíly ve fungování jednotlivých hemisfér a rozdíly ve velikosti corpus callosum⁴. Kupříkladu se zdá, že ženy častěji než muži využívají obou mozkových hemisfér při řešení úloh vyžadující řečové a jazykové dovednosti, kdežto muži mají tendenci zapojovat pouze levou hemisféru. Některé výzkumy zjistily, že ženy mají mnohem silnější oblast corpus callosum a z toho se soudí, že v ženském mozku probíhá mezi hemisférami intenzivnější výměna než u muže. Jiné výzkumy to ovšem nepotvrdily. Výzkumem byla prokázána korelace mezi testosteronem a prostorovou představivostí, což by vysvětlovalo proč muži často vykazují lepší výsledky v oblasti prostorové představivosti než ženy. Rozhodující je ovšem hladina testosteronu a ne pouhá jeho přítomnost. Například ženy s vyšší hladinou testosteronu dosahují lepších výsledků ve zkouškách prostorové orientace. Muži s nižší hladinou testosteronu dosahují lepších výsledků v úkolech vyžadujících matematické uvažování než muži s vysokou hladinou testosteronu. Naproti tomu výkony žen v těchto testech se zvyšují, pokud mají hladinu testosteronu vyšší než průměrnou. Jiné výzkumy zjistily, že ženy mají lepší paměť týkající se umístění objektů (*object location memory*) než muži (Lips, 1999; Smith, 2007; Kimura, 2004).

S tématem „ženského“ a mužského“ mozku se také pojí otázka, jak hormony ovlivňují chování žen a mužů. Jistým folklórem naší kultury je názor, že psychika a chování ženy jsou diktovány hormony, respektive jejím ovulačním cyklem⁵. Výzkumy v této oblasti, zejména tzv. *premenstruačního syndromu* jsou však rozporuplné, neprůkazné a trpí značnými metodologickými problémy.⁶ Nejvíce konzistentní výsledky dávají výzkumy zabývající se agresivitou, kdy vyšší míra agresivity u mužů je dávána do souvislosti s faktem, že vylučují větší množství testosteronu. Vysoké hladiny testosteronu v krvi korelují s hněvem, podrážděností a soutěživostí, a toto platí jak pro muže, tak pro ženy (Renzetti & Curran, 2003).

Jak podotýká Lips, oblast této problematiky je velmi široká a kontroverzní. A tak zatímco jedni se snaží přesvědčovat, že mozek ženy a muže je rozdílný v důsledku působení hormonů během prenatálního vývoje, jiní shrnují, že „...naše vědomosti o

⁴ Corpus callosum je provazec nervů, který spojuje obě mozkové hemisféry a předává mezi nimi informace.

⁵ Pro zajímavost – slovo androgen je odvozeno z řeckého andro- muž, mužský, a slovo estrogen z řeckého estrus, které nese význam otravný, šílený.

⁶ Více informací k tomuto tématu viz např. Renzetti & Curran, 2003, s. 83-90.

složitých nervových strukturách jsou příliš omezené na to, abychom dělali závěry o existenci rozdílů v mozku ženy a muže“ (Lips, 1999, s. 57). V určitém smyslu se i zde objevuje spor biologický determinismus versus sociální konstruování. Někteří vědci totiž poukazují na možnost obrácení kauzality, tj. že funkce mozku není ovlivňována jeho strukturou, nýbrž způsob jakým mozek funguje vede k vytvoření jeho struktury nebo k jejím změnám (Renzetti & Curran, 2003). Výrok „funkce dělá orgán“ tak vede k úvaze, že rozdíly pozorované mezi ženami a muži v určitých dovednostech nebo schopnostech nemusí být dané konstitučně, nýbrž genderově diferencovanou socializací. Když okolí vede dívku či chlapce k rozvíjení specifických dovedností, které považuje za genderově odpovídající, je tím podporován rozvoj dané oblasti mozku, tím spíše pak jedinec tyto tendence projevuje a tak jsou následně považované za biologicky dané.

4. Genderová socializace

Proces socializace je procesem začleňování jedince do společnosti a kulturního okruhu, do kterého se narodil. V procesu genderové socializace jde o začleňování jedince do společnosti jako ženy či muže. Jak již bylo řečeno, ve všech kulturách je možné rozpoznat rozsáhlou a všudypřítomnou síť představ a očekávání vztahujících se k jednotlivým pohlavím, tj. genderovou roli nebo také systém genderových přesvědčení a s nimi spojené genderové stereotypy a genderové postoje.⁷ A ve všech kulturách lze rozkrýt mechanismy, skrze které je genderová socializace uskutečňována.

Ihned po narození je definitivně známo pohlaví dítěte. Dá se říci, že biologické pohlaví funguje jako etiketa. Novorozenec je „onálepkován“ a od této chvíle bude po celý svůj život přijímán jako příslušník ženského nebo mužského pohlaví se vším, čím tuto příslušnost daná kultura naplňuje. Začíná působit všudypřítomný mechanismus sociální diferenciací člověka podle pohlaví. Některá pozorování ukazují, že rodiče mají tendenci zasazovat své děti do genderových stereotypů bezprostředně po jejich narození. Lauria a Rubin se dotazovali čerstvých rodičů na dojmy o jejich dítěti. Všechny děti, chlapci i děvčata, byli 24 hodin staré, měli stejnou váhu a velikost. Matky je drželi jedenkrát v náručí, otcové je viděli pouze přes sklo. Adjektivum „velký“ používali rodiče většinou pro chlapce, pro děvčata pak „krásná“, „miloučká“, a „roztomilá“. Děvčata měla „jemné rysy“, chlapci „výrazné rysy“. Děvčata byla „malá“, chlapci stejné velikosti byli označováni jako „velcí“ (Stoller, 1989 cit. podle Badinter, 1999).

Doslova od prvního nadechnutí učí okolí dítě rozpoznávat k jakému pohlaví patří. Začíná to barvou oblečení a jiných dětských potřeb, pokračuje výběrem odpovídajících hraček a posléze podporováním či naopak potlačováním určitého typu chování. Zásadními činiteli v procesu socializace je prostředí rodiny, školy, dále je tu vliv vrstevnických skupin a rozsáhlý prostor médií, literatury, televize, internetu, hudebního a filmového průmyslu a dal.

Hartley vymezuje čtyři základní procesy, které se uplatňují při formování genderově diferencovaných rolí v procesu genderové socializace:

⁷ Viz kap. 2. 2

- 1) *socializace manipulací*, tj. genderově diferencované působení rodičů na dítě prostřednictvím kontaktu v běžných činnostech, jako je oblékání, česání dítěte, které je provázeno slovním doprovodem rodičů. Příklad: matka dceru upravuje a říká jí jak je hezká, roztomilá. Dítě přejímá pohled rodičů na sebe sama („Jsem hezká, roztomilá“ apod.);
- 2) *systematické zaměřování pozornosti dítěte* na specifické objekty nebo jejich aspekty, například rozlišování hraček podle pohlaví;
- 3) *verbální pojmenovávání*, kdy rodiče přenášejí genderové aspekty na dítě přímo, verbálně. Mohou to být poznámky typu „zlobivý kluk“, „hodná holčička“, které se podílejí na utváření vlastní identity, jejíž součástí je i pohlaví. Ale také přímé instrukce, které oblečení, hračky, chování je vhodné pro chlapce a které pro dívky;
- 4) *vystavení činnosti*, tj. chlapci a dívky jsou záhy konfrontováni s činnostmi tradičně mužskými nebo ženskými a systematicky a důrazněji podněcováni k těm, které jsou v souladu s jejich pohlavím (cit. podle Oakleyová, 2000).

Rodiče se účastní těchto procesů, aniž by si je příliš uvědomovali, jejich chování je spontánní. Pokud si rozdílů, které mezi dětmi rozdílného pohlaví dělají, všimnou, interpretují je jako svou přirozenou reakci na vrozené rozdíly mezi chlapcem a dívkou (Sears & Maccoby & Levin, 1957 cit. podle Oakleyová, 2000).

4.1 Oblékání

Oblékání je považováno za jeden z nejzákladnějších způsobů, jak rodiče utvářejí svět svého dítěte podle genderových vzorů. Skrze oblečení je světu zřetelně sdělováno, zda stojí před dívkou či chlapcem, a tím je také skrytě a nepřímě určeno, jak se svět k dítěti bude chovat. „Je známo ... že pokud se někdo při interakci s dítětem může opírat o pohlavní zařazení dítěte, pak toto zařazení usměrňuje jeho chování v intencích tradičních [genderových] rolí“ (Shakin, 1985 cit. podle Renzetti & Curran, 2003, s. 110). Oblečení dítěte je přizpůsobováno chování, které se od něj v souladu s genderovými stereotypy očekává. Od chlapců se očekává větší fyzická aktivita, vyšší pravděpodobnost ušpinění nebo poškození šatstva a tomu také odpovídá typ oblečení, který pro ně rodiče volí. U dívek se více dbá na upravenost, čistotu a reprezentativnost

zevnějšku, rodiče od nich očekávají spíše aktivity klidnějšího typu. Dítěti je tak skrze oblečení předáváno jaké chování náleží k jeho genderu a ovlivňuje to vývoj jeho myšlení a chování. Vlastnostmi svého oblečení je „... povzbuzováno k určitému typu aktivit a od jiných odrazováno.“ (Renzetti & Curran, 2003, s.110).

4.2 Hry a literatura

Charakter a podoba hraček a her pro děti jsou ve své podstatě výsledkem kultury. I v této oblasti lze pozorovat výraznou diferenciaci na bázi pohlaví (Belotti, 2000). Rodiče zpravidla vybírají svým dětem genderově příslušné **hračky** již od nejútlejšího věku. Pokud znají pohlaví dítěte v prenatálním období, činí tak často již před jeho narozením. Později pak korigují jejich **herní aktivity**. Lze předpokládat, že rozdílnost v typu hraček, se kterými je jedno nebo druhé pohlaví spojováno, vede u dívek a chlapců k rozvíjení odlišných dovedností, kognitivních schopností i vlastností. Dívčí hračky kladou důraz na pečovatelství (panenky, kočárek, zdravotnická souprava), na praktičnost a oblast domácnosti (kuchyňka, úklidová souprava) a atraktivitu vzhledu (kadeřnická souprava). Hračky chlapců podporují zvědavost, vynalézavost, soutěživost (sportovní náčiní), agresivitu (vojenské hračky) a rozvíjejí manipulační a konstrukční dovednosti (stavebnice). Mezi hračky ve stejné míře kupované dětem obou pohlaví patří hračky plyšové, knížky a hudební nástroje. Ale i zde je zřejmá genderová diferenciacie. Například plyšový králíček nebo kočička jsou považováni za vhodnější pro dívky a pro chlapce jsou doporučováni spíše tygříci či lvi. Bubínek asi koupí rodiče spíše chlapci, knihy s dívčí a chlapeckou tematikou. (Renzetti & Curran, 2003, Giddens, 2001).

Dobrým příkladem rozvíjení genderové příslušného chování a dovedností je typická reakce dospělých na hru dítěte s panenkou. Pokud si s panenkou hraje dívka, okolí tuto situaci považuje za přirozený projev „vrozeného mateřského instinktu“, k dívce směřuje souhlasná pozitivní reakce, která hru dále rozvíjí. Dívka je nazývána „maminkou“ a často dostává praktické rady, jak se panenka-děťátko správně drží, jak se o ní má starat apod. Pokud si s panenkou hraje chlapec, tak pokud je to okolím tolerováno, zpravidla se chlapci nedostane instrukcí, jak se s panenkou-děťátkem zachází, nikdo ho nenazývá „tatínkem“, ani jeho konání neoznačuje za projev „vrozeného otcovského instinktu“ (Cviková, 2003).

Knihy a další média jsou důležitým zdrojem informací o genderových rolích. Analýzy zaměřené na způsob prezentace ženských a mužských rolí v literatuře určené dětem, opakovaně dochází k výsledku, že rozdíly mezi nimi jsou významné. Mužské postavy obecně zastávají mnohem významnější role než postavy ženské. Vyskytují se v příbězích v mnohem četnější zastoupení a v širší škále rolí než ženy. Weitzman se svým kolektivem (Weitzman et al., 1972 cit. podle Giddens, 2001) zjistila, že poměr výskytu mužských a ženských postav je 11:1 a při započtení zvířecích postav s mužským rodem dokonce 95:1. Novější výzkum Belotti (2001) ukázal, že v dětské literatuře primárně určené chlapcům se vyskytují téměř výhradně postavy mužského rodu a v literatuře pro dívky je to 45% ženských a 43% mužských postav.

Mužské postavy bývají v příbězích dominantnější, aktivnější, podnikají dobrodružství mimo domov a projevují více nezávislosti a síly. Dívky a ženy hrají spíše pasivnější úlohy, jako manželky, matky nebo objekt zájmu a touhy muže. Je jim vyhrazen spíše prostor domácnosti. Pokud nejsou v této roli, mívají imaginární charakter, jako víly, ježibaby apod. Zejména pohádky vyjadřují velmi tradiční postoje, pokud jde o ženskou a mužskou roli (Giddens, 2001).

4.3 Škola a vrstevnické skupiny

Děti ve věku dvou let si již většinou uvědomují svou genderovou příslušnost a dokáží jí rozpoznat i u ostatních lidí. Počínaje druhým až třetím rokem života postupně sílí tendence dětí vytvářet skupiny podle stejného pohlaví (Renzetti & Curran, 2000). Významným činitelem v genderové socializaci se tak stávají vrstevníci⁸. Pozorování ukazují, že hry a aktivity, které se odehrávají v rámci skupin dívek a chlapců se podstatně liší. Svým charakterem odpovídají příslušné genderové roli, a jejich praktikování u členů skupiny danou genderovou roli rozvíjí a upevňuje. Chlapecké hry jdou více dynamické, založené na fyzické aktivitě. Herní interakce zahrnuje více soutěživosti, konfliktů, riskování, boje o dominanci a občasnou agresi. Chování dívek je více reciproční, reagují na promluvu a chování druhého a zároveň projevují svou iniciativu. Neznamená to, že se v rámci skupiny nevyskytují konflikty. Dívky se však své individuální zájmy snaží prosadit v kontextu zachování skupinové harmonie. Ve

⁸ k významu vrstevnických skupin v procesu genderové socializace viz také kap. 6. 3

fantaziích, příbězích a scénářích, zahrnutých v chlapeckých hrách se objevují témata nebezpečí, konfliktů, destrukce, hrdinství a testování fyzické síly. Fantazie a témata her v dívčích skupinách vycházejí spíše z rodinných nebo romantických scénářů, jsou orientovány na sociální vztahy vystupujících osob a zdůrazňování pořádku a bezpečí. Také vzájemná přátelství dívek a chlapců jsou kvalitativně odlišná. Dívčí přátelství mají intimnější povahu, založenou na sdílení detailů o svém životě a zájmech. Chlapci obvykle mají o svých kamarádech méně informací, a jejich přátelství je postavené na společných aktivitách (Maccoby, 2002).

Výzkum Martina a Fabese (2001, cit. podle Maccoby, 2002), kteří sledovali skupinu předškolních dětí po dobu 6 měsíců, ukázal sílu a význam vlivu vrstevníků stejného pohlaví na utváření genderově diferencovaného chování. Čím více času strávili chlapci hrou s jinými chlapci, tím více vzrůstala úroveň jejich aktivity a preference drsnější her. Více si vybírali genderově odpovídající hračky a snižoval se čas, který trávili s dospělými osobami. U dívek, které trávily více času se svými vrstevnicemi se naopak míra jejich aktivity i agresivity snižovala, měli tendenci trávit více času s dospělými, a stejně jako u chlapců se zvyšovala preference genderově odpovídajících hraček a herních aktivit.

Dalším významným socializačním činitelem je prostředí školy. Interakce učitele s žákem nebo žákyní zahrnuje přímé a nepřímé jednání, hodnocení jejich výkonů, zpětnou vazbu na jejich projevy a očekávání vůči nim. Přestože učitelé obvykle tvrdí, že s dětmi jednají stejně, nezávisle na pohlaví, výzkumy ukazují, že ve všech těchto oblastech se jejich postoj k dívkám a chlapcům často otevřeně nebo skrytě liší. Chlapci jsou častěji chváleni za aktivitu a intelektuální či studijní výkony, dívky více za vzorné chování, upravený zevnějšek a příjemné vystupování. Horší prospěch chlapců bývá častěji vysvětlován lenivostí, horší prospěch dívek pak nedostatkem jejich schopností. Od dívek se očekává, že se budou zajímat především o humanitní nebo jazykové předměty, zatímco chlapci spíše o předměty matematické a přírodovědné. Dívky a chlapci jsou často vedeni k odlišným sportům a v řadě evropských zemích jsou zavedeny speciální předměty, pro dívky ruční práce či vaření, pro chlapce dílny. V učebnicích také stále převládají modely, které odpovídají tradiční představě o ženské a mužské roli. (Renzetti & Curran, 2000, Giddens, 2001, Smetáčková & Vlková, 2005).

5. K dualitě pohlaví

Lidský druh se dělí na ženy a muže, primárně na základě odlišné funkce v reprodukčním procesu. Anglický výraz „sex“ - pohlaví, pochází z latinského „secare“, což znamená rozdělit nebo rozseknout. Jak již bylo řečeno dříve, na toto přirozené biologické rozlišování se nabaluje systém genderových přesvědčení⁹, který určuje „správnou“, „ideální“, „pravou“, „normální“ podobu ženy či muže v té dané kultuře.

V našem kulturním okruhu je žena tradičně považována za fyzicky slabší a křehkou. Jsou jí připisovány vlastnosti jako citlivost, schopnost empatie, laskavost, jemnost, něha, intuice, v postoji ke světu spíše závislost, poslušnost, nerozhodnost, zdrženlivost až pasivita. Tyto vlastnosti ji pak vedou k chování vyznačujícím se spíše submisivitou. Její aktivita a zájem jsou směřovány k péči o ostatní, k tendenci podporovat a pomáhat druhým, proto jsou jí blízké činnosti a zaměstnání, kde tyto kvality může uplatňovat.

Muži jsou viděni jako fyzicky silní, nezávislí, sebevědomí, ctižádostiví, s tendencí k soutěživosti, rozhodnosti. V chování u nich převládá aktivita, energičnost a dominance, vyznačují se sebevědomím a schopností prosadit se. V myšlení se vyznačují větším sklonem k syntéze, analýze a k abstraktnímu myšlení. Těmito charakteristikám odpovídají i oblasti lidské činnosti, ve kterých se angažují, jako je politika, obchod apod.

Je zřejmé, že ženy a muži jsou tu chápáni jako protikladné, vzájemně komplementární kategorie. Kořeny tohoto pojetí lze sledovat hluboko do historie, objevuje se v různých podobách v náboženských a filozofických systémech či v umění. Souvisí s tendencí člověka uchopovat svět v binárních kategoriích – světlo - tma, dobro – zlo, příroda – rozum, aktivita – pasivita atd. Stejně tak žena - muž jako dva principy, z nichž každý nese své specifické kvality.

Biologické pohlaví je jednou ze základních a nejlépe viditelných kategorií, která umožňuje rozlišovat lidské bytosti. Čím jasněji je nějaká kategorie vymezena, tím efektivněji a spolehlivěji slouží. Kategorie strukturují a zjednodušují komplexnost vnímaného světa, umožňují snadnější orientaci v něm. Dávají jasné informace, co může a má být očekáváno, dávají určitý řád a pravidla. A tak jsou do velké míry pro

⁹ Viz kap. 2. 2

společnost i jedince zdrojem stability a jistoty. Odtud pravděpodobně tendence lidí jasně vymezovat genderové role žen a mužů.

Výrazná polarizace ženských a mužských rolí však v sobě nese určité nevýhody, nebo dokonce nebezpečí. Zaprvé ve svém důsledku omezuje přístup jedince k osobnostním projevům, ať už povahovým, emočním či tělesným, které nezapadají do kategorií „pravá žena“, „pravý muž“. Znesnadňuje mu také přístup do některých zájmových či profesních oblastí. Může tedy vyvíjet tlak, který formuje osobnost a život člověka odlišně od jeho přirozenosti a vrozených předpokladů. Případně mu nabízí možnost rozvíjet jen část svého plného potenciálu jako lidské bytosti.¹⁰ Zadruhé ruku v ruce s polarizací kategorií jde i tendence přiřazovat těmto kategoriím rozdílnou hodnotu.

Co se týká žen a mužů, celá historie naší židovsko-křesťanské kultury je toho důkazem. Muž jako představitel kvalitnější a tudíž nadřazené, superiorní poloviny lidstva je prezentován jako „člověk“, norma a míra všech věcí, existující jako „subjekt“ sám o sobě. Žena je v porovnání s mužem viděna jako slabší duševně i tělesně, a tedy méněcenná, inferiorní polovina lidstva. Její existence se uskutečňuje skrze muže, žena se k němu vztahuje, existuje v jeho očích, je objektem jeho zájmu, *druhým pohlavím*. „Lidství je něco mužského a muž definuje ženu nikoli samu o sobě, nýbrž v poměru k sobě“ (Beauvoirová, 1949/1966, s.10).

Oproti tomu čínský filozofický systém *taoismus* chápe ženu a muže jako rovnocenné principy. Ženský princip *jin* je spojen se zemí, tmou, pasivitou, podřízeností, duší, emocemi a intuicí. Mužský princip *jang* se vzduchem, světlem, aktivitou, nadřízeností, tělem a rozumem. Jin a jang tvoří celek, který je neustále v pohybu, vždy jeden nebo druhý princip převažuje, vzájemný poměr se dynamicky proměňuje, ale vždy tak, aby byla zachována rovnováha. Nic není pouze jin nebo jang, ve všem dochází k neustálému pohybu a vyvažování těchto dvou principů (Jonáš, 1990).

Ekvivalentem tohoto učení v oblasti psychologie je koncept **Carla Gustava Junga**. V jeho pojetí v sobě nesou žena i muž oba principy – ženský i mužský. Jung se opírá i o biologický fakt, že u žen i mužů se vyskytují jak ženské tak mužské hormony, jejichž hladiny individuálně variují. Mužský princip v ženě Jung pojmenoval *Animus*.

¹⁰ Viz také kap. 6. 5

A ženský princip v muži *Anima*. Animus spojuje ženu s kvalitami jako jsou dominance, asertivita, schopnost prosadit se, rozhodnost, racionalita, řád, duchovno. Mužům dává spojení s Animou možnost rozvíjet oblast citů, intuici, schopnost lásky a intimity, i schopnost pohybovat se v iracionální a materiální. Psychika ženy a muže tedy v sobě do velké míry obsahuje i vlastnosti a schopnosti tradičně vyjadřované druhým pohlavím. Opět je zde důležitý vzájemný poměr a vyvažování, rovnováha. Pro zdravý psychický vývoj je důležité, aby ženy i muži vyjadřovali a žili jak své ženské, tak i mužské kvality. Jinak dochází k jednostrannému vývoji i fungování osobnosti. Například žena s příliš silným až pronásledujícím Animem se stává citově tvrdou, nepřístupnou, ztrácí svou ženskost (Jung, 1928/1998, Heffernanová, 1995, Mikšík, 1999).

Jasně vymezení obrazu „pravé ženy“ a „pravého muže“ hraje nepochybně významnou pozitivní roli v utváření a upevňování genderové identity. Jejich striktní naplňování a vyžadování však také může vést k omezování osobnostního rozvoje, k ořezávání člověka tak, aby se vešel do předem připravené formy, k rozbíjení jeho celistvosti.

„Naplnění ideálu“ ve smyslu rozvíjení „správných vlastností vůbec neškodí. Je dobře, když je muž silný a odvážný, když umí logicky myslet, organizovat, stavět. Stejně tak je dobře, když je žena soucitná a citlivá, když umí naslouchat, pečuje o rodinu, zajímá se o svého muže, rozvíjí svou intuici atd. Co opravdu škodí a působí nám nesmírné problémy, je opačný postup: když muž *vylučuje* nebo je nucen potlačovat tzv. ženské charakteristiky, když ke své odvaze, síle a logice nechce nebo nesmí cítit a soucítit, když odmítá intuici a nezajímá se o nemocné dítě. Je destruktivní, když žena nesmí mít odvahu, nesmí rozhodovat, organizovat nebo se zajímat o techniku nebo politiku. Chybu neuděláme, když v sobě něco rozvíjíme a pěstujeme: chyba je v tom, že jiné vlastnosti a schopnosti, které také v sobě máme, dusíme, odmítáme, obvykle pod tlakem výchovy, bezprostředního okolí, společenských norem. Že rozvíjíme jedno na úkor druhého“ (Heffernanová, 1995, s. 96).

6. Teoretické koncepce vývoje a utváření genderové identity

Vývoj ženské a mužské identity se odehrává na úrovni biologické, psychologické a sociální a naplňuje se v procesu jejich neustálé interakce a vzájemného ovlivňování se. Jednotlivé teorie se liší v úloze, jakou připisují těmto jednotlivým vlivům i např. aktivitě samotného subjektu. Jednotlivé přístupy se pochopitelně nerozvíjely nezávisle na sobě, odděleně od sebe, nýbrž na sebe reagovaly, vzájemně se inspirovaly a diskutovaly spolu.

6.1 Pohled evoluční psychologie

Evoluční psychologie vychází z tezí **Charlese Darwina** a ze sociobiologie **Edwarda O. Wilsona**. Podle evolučních teorií je genderová diferenciacie přeprogramována geneticky jako výsledek lidské evoluce, která se z devadesáti procent odehrávala ve sběračsko-loveckých společenstvích. V těchto podmínkách byla pro přežití nutná efektivní dělba práce mezi ženou a mužem, která primárně vycházela z biologicky dané úlohy ženy a muže v rámci reprodukce. Žena byla těhotenstvím a péčí o potomstvo připoutána k domovu a věnovala se tedy sběru plodin. Muž pak vyrážel na lov a bojoval. Vzhledem k tomu, že takovým způsobem lidé žili po tisíce let, byly tyto zkušenosti zakódovány do genů, a i v dnešní době determinují vývoj člověka, jeho osobnost i chování, stejně jako fungování a uspořádání společnosti. Specifické fyzické a psychické charakteristiky žen a mužů mají tedy původ v rozdílném biologickém uzpůsobení a ve funkční adaptaci na prostředí a životní podmínky v něm. Jsou ve své podstatě vrozené a univerzální. (Wilson, 1978/1993; Barret & Dunbar & Lycet, 2007; Ridley; 1999; Wyrobková, 2007).

Evoluční teorie se zabývají především odlišnými reprodukčními strategiemi mužů a žen, výběrem partnerů, rodičovskou investicí do potomků (*parental investment theory*) a přirozeností agresivity u mužů (Bussey & Bandura, 1999). Rozdílné reprodukční strategie žen a mužů vycházejí z rozdílnosti biologické. Žena produkuje malé množství vajíček po omezenou dobu svého života na rozdíl od muže, který produkuje nepoměrně více spermií. Žena může mít na rozdíl od muže jen omezený počet potomků, a těhotenstvím, kojením a celkovou péčí investuje mnohem více do rodičovství než muž. Ženy proto vykazují mnohem větší selektivitu při výběru

partnera, a volí si partnery, kteří mohou je i děti materiálně zabezpečit. Hodnotí tedy především potenciál muže v přístupu ke zdrojům, tj. v současné době sledují inteligenci, vzdělání, společenské postavení, schopnost prosadit se, pracovitost, stabilitu a spolehlivost apod. Pro ženu je z tohoto pohledu výhodnější sexuální zdrženlivost a zaměření na dlouhodobé vztahy. Pro muže je z hlediska možnosti rozšíření svých genů výhodné spíše nestálé a méně vybíravé sexuální chování, čímž je vysvětlována mužská promiskuita a preference krátkodobých vztahů. Muži sledují především fyzické charakteristiky partnerky svědčící pro mládí, zdraví a další znaky vysoké plodnosti ženy, jako jsou zdravá pleť, vlasy, živost, energičnost, poměr pasu a boků. (Wilson, 1978/1993; Barret & Dunbar & Lycet, 2007; Buss, 2009, Ridley, 1999)

Vzhledem k tomu, že ženy a muži čelili během dlouhé evoluce rozdílným evolučním tlakům, rozvinuly se u nich i rozdílné charakteristiky tělesné, v myšlení a chování. Ženy jsou více emocionální, empatické, zaměřené na péči od druhé, submisivní a více kooperují. Muži jsou více agresivní, dominantní, průbojní, nezávislí a racionální (Ridley, 1999; Wilson, 1978/1993).

Snaha získat nejvhodnějšího partnera k reprodukci vede ke kompetici v rámci skupiny žen a mužů. Muži mezi sebou bojují o přístup k materiálním zdrojům a sociální status. Ženy musí dokazovat, „...že jsou reprodukčně hodnotné, a to tím, že budou vykazovat tělesné znaky a projevy chování potvrzující jejich mládí a tělesnou přitažlivost“ (Buss, 1999, s. 141). Odtud také zvýšený zájem žen o kosmetiku, oblečení a krášlení a vylepšování vzhledu obecně, a u mužů o atributy sociální prestiže, jako jsou auta, elektronika apod. Obě pohlaví také užívají strategií, jak odstranit soka, nebo sokyni, například verbálním shazováním, pomlouváním apod. (Buss, 2009).

Teorie rodičovských investic také vysvětluje důraz, který je ve společnostech kladen na věrnost ženy a panenství. Oboje má mužům zaručit, že jsou skutečnými otci dětí, do jejichž výchovy investují. Na základě toho se v kulturách rozvinuly různé zvyky, tradice a požadavky na chování či oblékání žen, které slouží kontrole ženské sexuality. Patřilo a patří mezi ně například zakrývání žen a jejich izolace do harémů v islámské kultuře, ženská obřízka, která snižuje zájem o sex u ženy, v křesťanské tradici dávání dívek na vychování do klášterů, požadavek na panenství nevěsty, omezení volného pohybu dívek mimo domov oproti chlapcům, i normy chování, které ženám připisují zdrženlivý, nenápadný, cudný projev. Všechny tyto kulturní zvyky také mají ochraňovat dívku před sexuálním útokem cizího muže a zabránit nechtěnému

početí, tedy snížit riziko, že dívka bude svého potomka vychovávat sama bez materiální podpory jeho otce. Tendencí mužů zabezpečit si jistotu otcovství je také vysvětlován jejich větší sklon k žárlivosti. Statistiky ukazují že nevěra ženy v manželství vede spíše k jeho ukončení než v případech, kdy je nevěrný muž. (Barret & Dunbar & Lycet, 2007).

V sociálních vědách z těchto myšlenek vychází paradigma *strukturálního funkcionalismu*. Ten společnost chápe jako systém skládající se ze vzájemně provázaných částí, které v něm plní své poslání. Stejně jako v lidském organismu je společnost normální a zdravá, když všechny části plní svou funkci v souladu s potřebami systému. Pokud některá část systému chce vybočit, udělat změnu, dochází k porušení rovnováhy v celém systému a společnost se nachází v patologickém stavu. Klíčovou úlohu v každé společnosti hrají hodnoty, které její členové sdílejí a které orientují jejich chování z hlediska systému žádoucím směrem. Z tohoto pohledu je tedy potřebné zachovat fungující „tradiční“ rozdělení rolí žen a mužů, které jsou dány jejich biologickou odlišností, tj. žena v domácnosti a muž jako živitel a ochránce rodiny. Společenské snahy o změnu rolí jsou spíše marné a nebo mohou dokonce společnost poškodit ¹¹ (Keller, 1999; Renzetti & Curran, 2003).

Diskuze

Evoluční teorie je i v laické společnosti poměrně populární. Její vysvětlení jsou logická, přímočará a odpovídají každodenním zkušenostem i přesvědčením o rozdílech mezi ženami a muži. Ovšem tak, jak má tento směr na odborném poli své věrné zastánce, má i mnohé kritiky.

Sociobiologii bývá vytýkáno, že pozoruje, popisuje a vysvětluje chování zvířat skrze témata, hodnoty a pojmy z lidské společnosti a následně generalizuje poznatky ze zvířecí říše na člověka (Wyrobková, 2007).

Zpochybňováno je kupříkladu tvrzení, že promiskuita mužů zvyšuje jejich šance na předání genů. Za první muž, který opustí svou partnerku ihned po pohlavním aktu, nemusí být reprodukčně úspěšný, protože s ní nezůstane po dostatečně dlouhou dobu, která je obvykle pro otěhotnění ženy potřebná. Za druhé, když partnerku opustí a

¹¹ Více ke strukturálnímu funkcionalismu a jeho dopadu na identitu ženy viz knihu *Feminine Mystique* od B. Frieden (1963/2002).

ponechá jí samotnou s případným potomkem, snižuje se tím pravděpodobnost zdravého vývoje dítěte, nebo dokonce přežití obou, protože je ponechá bez ochrany a materiálního zabezpečení. Takové chování se tedy jeví spíše jako maladaptivní (Stermglang & Nash, 1988 cit. podle Wyrobková, 2007).

Dále je sociobiologie kritizována, že opomíjí vlivy a tlaky kultury na člověka. Podle Bem přehlíží významný znak lidské evoluce: „schopnost člověka přetvářet své prostředí skrze kulturní vynálezy a tím přetvářet i sebe sama“ (Bem, 1993, s. 22). Oproti Wilsonovi, který svůj výklad postavil na genetickém determinismu, však současná evoluční psychologie kulturu již do svých úvah integruje. Například Ridley na začátku svého výkladu říká: „Lidská přirozenost je produktem kultury, ale kultura je zároveň produktem lidské přirozenosti; obojí pak je výsledkem evoluce. Nebojte se, nechystám se tvrdit, že „za všechno mohou geny“. Zdaleka ne. Budu usilovně potírat představu, že by kterákoli psychologická vlastnost byla pouze genetického původu, ale stejně usilovně se postavím proti představě, že by některá z univerzálních lidských vlastností mohla našimi geny zůstat nedotčená“ (Ridley, 1999, s. 11). Evoluční psychologie také rozvíjí koncept *kulturní evoluce*, kde jednotkami kulturního přenosu jsou tzv. *memy*. Mimo jiné se tu řeší otázka nezávislosti či propojenosti kulturní evoluce s evolucí genetickou (Barret & Dunbar & Lycet, 2007).

Kritiky je dále poukazováno na stírání rozdílů mezi pohlavím a genderem. Biologizující teorie vnímají genderové rozdíly jako přirozené jevy, vyplývající z biologických daností. Názor, že specifické charakteristiky mužů a žen, a jejich role jsou vrozené a tudíž ve své podstatě neměnné a univerzální, však zpochybňuje skutečnost, že genderové role a pojetí ženy a muže se výrazně a dynamicky proměňují napříč kulturami i časem. To ukazují zejména výzkumy sociální a kulturní antropologie. Stačí se také podívat na změny, které se v pojetí ženské role odehrály v naší kultuře za posledních sto let, což je z hlediska evoluce člověka více než zanedbatelný časový úsek. Někteří autoři také ukazují, že biologicky podmíněné vlastnosti mohou být pozměněny, nebo dokonce zcela potlačeny vlivem prostředí (Renzetti & Curran, 2003; Bourdieu, 2000; Berger & Luckmann, 1966/1999)

Strukturální funkcionalismu je kritizován za to, že jevy vysvětluje nikoli z jejich příčin, nýbrž z jejich důsledků. Dichotomicky vymezené genderové role tedy existují proto, protože jsou nutné pro zajištění hladkého fungování společenského systému. Není také schopen vysvětlit změny ve společnosti. Považuje je za nenormální, patologický vývoj. Nese tedy v sobě silně normativní a konzervativní

prvek, snahu udržovat status quo, a tím podporuje i diskriminační aspekty pohledu dané společnosti na ženy a muže, a brzdí tak možnosti seberealizace plného potenciálu jednotlivce (Keller, 1999).

6.2 Psychoanalytické teorie

6.2.1 Sigmund Freud

Autorem původní psychoanalytické teorie a zároveň nejstaršího konceptu vývoje pohlavní a genderové identity je **Sigmund Freud**. Podle jeho teorie prochází člověk během svého vývoje sledem psychosexuálních stádií a jeho osobnost, stejně jako pohlavní identita, je výsledkem zpracování dramat a konfliktů, kterým je v těchto stádiích vystaven. Klíčovým faktorem je v jeho pojetí sexualita, respektive sexuální pud, jehož dynamický projev v psychickém životě nazval Freud *libidem*. Ve vývoji člověka pak definoval tři fáze organizace libida, v závislosti na oblasti těla, která vystupuje do popředí jako hlavní erogenní zóna, tedy zdroj sexuálního vzrušení a uspokojení. V prvním tzv. *stádiu orálním* je to oblast úst a procesy sání a polykání, které jsou zdrojem slasti. Ve druhém, tzv. *stádiu análním*, je to proces vyměšování, tedy zážitek slasti z uvolňování napětí v oblasti konečníku. V dalším a konečném stupni organizace libida přebírá hlavní roli oblast genitálií. V této fázi vývoje, tzv. *stádiu falickém*, se jedná o infantilní podobu genitální organizace, mající především autoerotický charakter. Vývoj genitální organizace je dokončen až v období dospívání, v tzv. *stádiu genitálním*, kdy po předchozím *stádiu latence* dochází k opětnému probuzení sexuality a k rozvoji schopnosti plné dospělé formy sexuality. (Freud, 1905/2000; Freud, 1921/1999a).

První dvě období vývoje *stádium orální a anální* označoval Freud za *pregenitální*, tj. předcházející genitální organizaci, a z hlediska diferenciaci ženské a mužské identity je nepovažoval za významná. Předpokládal, že během těchto období procházejí dívky a chlapci vývojem stejným, pohlavně nerozlišeným způsobem. Své city soustřeďují zejména na matku, která o ně pečuje a uspokojuje většinu jejich potřeb (Freud, 1905/2000; Freud, 1933/1997).

Za klíčové v procesu pohlavní diferenciaci označil Freud *stádium falické*. Do tohoto stádia děti vstupují, když si začínají více všimnout svých pohlavních orgánů a objeví anatomickou odlišnost svého a opačného pohlaví. Energie libida obsazuje oblast

genitálií, která se tak stává hlavním zdrojem slasti a jejího uspokojení. Dítě objevuje svou sexualitu, začíná s autoerotickými aktivitami¹² a produkuje vědomé a nevědomé fantazie se sexuálním obsahem (Freud, 1923/1999b; Freud, 1924/1999c). V triádě matka-otec-dítě vzniká dynamika, kterou Freud rozpracoval do *teorie oidipovského komplexu*. Dítě svou citovou a erotickou náklonnost směřuje k rodiči opačného pohlaví a touží po výlučném vztahu s ním. Probouzí se v něm žárlivost a vztek k rodiči pohlaví stejného, kterého vnímá jako soupeře. Celý konflikt je nakonec vyřešen v průběhu dalšího vývoje tím, že se dítě s rodičem stejného pohlaví identifikuje a modeluje podle něj své chování, postoje i osobní charakteristiky ve snaze být jako on. Podle Freudovy teorie je tedy proces pohlavní diferenciaci nastartován uvědoměním si biologických rozdílů mezi pohlavími a ukončen je identifikací s rodičem stejného pohlaví. Proto bývá nazývána *teorií identifikační*.

Podle Freuda má v tomto období zásadní psychologický význam u obou pohlaví pouze jeden genitál, a to ten mužský¹³, respektive skutečnost, že chlapci penis mají a dívky nikoli (Freud, 1923/1999b). Tento biologický fakt spouští pohlavní diferenciaci a determinuje vývoj genderové identity, stejně jako osobnosti, jejího charakteru a morálních vlastností. Když dívka a chlapec objeví tento základní anatomický rozdíl mezi sebou, jejich psychologická reakce je odlišná. Chlapec zjišťuje, že je možné, aby pohlavní úd, kterého si tolik cení, u těla chyběl a nastupuje u něho *kastrační úzkost*. V rámci oidipovského komplexu se tak u chlapce rozvíjí tzv. *kastrační komplex*, strach, že by mohl být otcem vykastrován za své pocity k matce. Hrozba kastrace vede chlapce k tomu, že ustoupí od soupeření s otcem, přijme ho jako autoritu a identifikuje se s ním (Freud, 1924/1999c; Freud 1933/1997). Jeho prvotní touha po matce se přesouvá do naděje, že bude v budoucnu naplněna s jinou ženou (Barša, 2002).

Když malá dívka poprvé zaregistruje, že na rozdíl od chlapců nemá penis, rozvíjí se u ní podle Freuda *závist penisu*. Cítí se těžce poškozena, trápí ji, že penis postrádá a touží po něm. Svůj nedostatek si vykládá jako následek kastrace, která u ní již byla provedena a za níž je nějakým způsobem odpovědná matka. V rámci oidipovského komplexu se s pohrdáním odvrací od matky jako od méněcenné bytosti rovněž postrádající penis a svou lásku zaměřuje na otce jako majitele penisu (Freud,

¹² Podle Freuda se autoerotické aktivity u dětí objevují již v kojeneckém věku, ale při zdravém vývoji brzy zanikají a opět se objeví právě ve stádiu falickém (Freud, 1905/2000).

¹³ Ve falickém stádiu tedy nejde o primát genitálu, nýbrž o primát falu (Freud, 1923/1999b). Odtud také pojmenování stádia jako falického.

1931/2007b). Dívka překonává oidipovský komplex a s ním spojenou závist penisu optimálním, zdravým způsobem, když na základě identifikace s matkou přechází od infantilní touhy mít penis k ženské touze mít muže, nebo přechází k materiálnímu přání mít dítě, ideálně pak dítě mužského pohlaví, které bude nositelem vytouženého penisu (Horneyová, 1922/2004a; Freud, 1933/1997). „Obě přání, mít penis a mít dítě, zůstávají uchována silně obsazena v nevědomí a pomáhají připravit ženský charakter na jeho pozdější pohlavní roli“ (Freud, 1924/1999c, s. 319). Podle Freuda tedy závist penisu a touha po něm v ženě probouzí lásku k mužům a orientuje ji na mateřství.

Ve Freudově pojetí je na počátku cesty k ženské identitě narcistické zranění z objevu, že ženy jsou vůči mužům méněcenné, protože nemají penis. „Objev, že ženy nemají penis, ženu [...] v očích děvčátka znehodnocuje právě tak, jako ji znehodnocuje v očích chlapce a později snad i muže.“ (Freud, 1933/1997, s. 104). Tato biologická danost má podle Freuda řadu psychických důsledků. Dívka se musí od počátku vyrovnávat s pocity nedostačivosti a méněcennosti. V jejích očích se snižuje hodnota ženství jako takového. Vede k přesvědčení o méněcennosti malého klitorisu vůči penisu. Touha po penisu pak dívku směřuje k otci. Na rozdíl od chlapce, u kterého v oidipovské situaci dochází k zintenzivnění předchozí lásky k matce, dívka musí změnit objekt své lásky (Freud, 1933/1997). Přesouvá své libido z matky na otce a mění tak aktivní cíl – milovat – na pasivní – být milována (Barša, 2002). Freud připisuje „normální“ ženě větší míru narcismu oproti muži, tj. větší potřebu být milována, než milovat. Závist penisu pak vede k rozvinutí vlastností jako je závist a žárlivost, opět v silnější míře než u mužů. Stejně jako k ješitnosti ohledně fyzického vzhledu, „...neboť je nucena cenit si svých půvabů o to víc, že jí jsou pozdním odškodněním za prvotní sexuální méněcennost“ (Freud, 1933/1997, s. 108). „Prázdné místo po chybějícím orgánu – falu – je zaplněno celým tělem, které chce být zbožňováno a obdivováno, a za tím účelem musí být pěstěno, zdobeno a vystavováno na odiv“ (Barša, 2002, s. 67). O studu, který považuje za „vlastnost povýtce ženskou“ soudí, že jeho „...původním smyslem je zakrýt nedostatek pohlavního údu“ (Freud, 1933/1997, s. 108). Za typicky ženský rys dále považuje masochismus. Projevem zdravého vývoje ženy je podle Freuda příklon k pasivitě a pasivním cílům (Freud, 1933/1997).

Způsob, jakým Freud uvažoval o průběhu oidipovské situace, ho dále dovedl k závěru, že u chlapců se vyvíjí silnější a kvalitnější superego než u dívek. *Superego* (Nadjá) - instance která je nositelkou a vykonavatelkou žádoucích charakterových, morálních vlastností – se formuje jako nástupce překonaného nebo zlikvidovaného

oidipovského komplexu. Pro chlapce není oidipovská situace příjemná. Silný strach z kastrace ho motivuje co nejdříve oidipovský komplex překonat. U dívky, která penis nemá, je situace pochopitelně odlišná. Nezažívá kastrální úzkost, podle Freuda hlavní motiv k překonání oidipovského komplexu, a tak v něm setrvává neurčitě dlouho, odbourává ho později a i potom jen neúplně. Tím nutně trpí formování Superega (Freud 1925/2007a; Freud, 1933/1997). „Nadjá se nikdy nestane tak neúprosným, tak neosobním, tak nezávislým na svých afektivních počátcích, jak to vyžadujeme od muže.“ Tím je podle Freuda vysvětleno, že „...žena projevuje menší cit pro právo než muž, nemá sklon podřídít se velkým nezbytnostem života [a] nechává se častěji ve svých rozhodnutích vést něžnými a nepřátelskými city...“ (Freud, 1925/2007a, s. 28).

Diskuze

Freudova teorie vývoje pohlavní identity byla od svého vzniku podrobena mnohé kritice. Bývá označována za androcentrickou a falocentrickou. Mužský vývoj je v jeho pojetí normou a vývoj ženy pak odchylkou od této normy, s tím, že u obou pohlaví rozhodující roli hraje penis, respektive jeho vlastnění či nevlastnění.

Freud vycházel z předpokladu, že na počátku psychosexuálního vývoje je u obou pohlaví jedno, a to mužské libido (Barša, 2002). Protože vývojem v pregenitálním období prochází dívky a chlapci stejně, „...děvčátko je v této době malým mužem“ (Freud, 1933/1997, s. 97). Teprve když s objevem absence penisu vstupuje dívka do falického stádia vývoje, dochází u ní k obratu k ženskosti. Freud označení „ženský“ a „mužský“ chápal především ve významu pasivity a aktivity. Proto označil libido za mužské¹⁴, „...neboť pud je vždy aktivní, i tam, kde si stanovil pasivní cíl“ (Freud, 1905/2000, s. 109). Obrat k ženskosti tedy nutně znamená i obrat k pasivitě. V oblasti vztahů to znamená ono výše zmiňované „být milována“ místo „milovat“. V oblasti sexuality pak vzdání se aktivní klitoridální sexuality¹⁵ a příklon k sexualitě vaginální, tj. přijímající, pasivní. Pokud je penis – falus ztotožňován s aktivitou, autonomií, dominancí, pak být ženou znamená být pasivní, závislá, submisivní. A zdravá žena je podle Freuda ta, která přijme svůj deficit a smíří se všemi

¹⁴ „...libido je pravidelně a zákonitě mužské povahy, ať už se projevuje u muže nebo u ženy, či je-li jeho objektem muž nebo žena“ (Freud, 1905/2000, s. 102).

¹⁵ Freud považoval klitoris za malý penis, a tudíž klitoridální sexualita pro něj byla sexualita falická - mužská.

důsledky, které sebou absence penisu nese. „Žena uznává skutečnost své kastrace a tím i převahu muže a svou vlastní méněcennost...“ (Freud, 1931/2007b, s. 406). Pokud se dívka ve svém vývoji k pasivitě, tj. k ženství neobrátila, rozvíjí se u ní tzv. *komplex mužskosti*, stává se maskulinní (Freud, 1933/1997). Jak výstižně shrnuje Friedan, každá žena, která je ambiciózní, tvořivá a úspěšná v pracovní oblasti mimo sféru domova, by z tohoto pohledu trpěla komplexem mužskosti. „Normální“ žena se vzdává „...všech svých vlastních cílů, své vlastní „originality“ a plně se ztotožní s aktivitami a záměry svého manžela nebo syna“, žena aktivní obětuje „...na oltář této své výjimečnosti svou ženskost a s ní související „opravdové“ životní naplnění“ (Friedan, 1963/2002, s. 188 a 89).

Freud při tvorbě své teorie zjevně nedokázal vystoupit z optiky, kterou na ženu nahlížela jeho doba a prostředí. Jak podotýká Slipp: „Každá vědecká teorie je ovlivněna osobními problémy teoretika, jakož i sociálními a kulturními silami určité doby a místa“ (Slipp, 2007, s. 24). Vídeň konce 19. století a počátku století 20. byla prodchnuta doznívající viktoriánskou morálkou. Společnost byla patriarchální, s tradičním rozdělením rolí, kdy mužům náležel „veřejný prostor“ a aktivní ovlivňování dění, ženám pak „prostor soukromý“ a spíše pasivní přizpůsobování se. Dívky a ženy byly tvarovány do ideálu křehké, éterické, asexuální bytosti. Výstižný popis přístupu tehdejší společnosti k ženě a její výchově podává ve své autobiografické knize *Svět včerejška* spisovatel Stefan Zweig: (1942/1999):

Byla to „...doba, která mladé dívky neprodyšně uzavírala životu, uvrhla pod kontrolu rodiny, brzdila v jejich svobodném tělesném i duševním rozvoji...“. „Ženy byly více dívkami [...] a méně ženami, svou exotickou něžností se podobaly skleníkovým květinám, pěstovaným a chráněným před každým zlým závanem větru v uměle přetopené atmosféře: vypěstěný produkt určité kultury a výchovy. Ale takovou chtěla tehdejší společnost mladou dívku mít, pošetilou nepoučenou, dobře vycouvanou a nic netušící, zvědavou a stydlivou, nejistou a nepraktickou; a tato životu odcizená výchova ji předurčila k tomu, aby se v manželství bez vlastní vůle dala formovat a vést mužem. Obecný mrav ji chránil jako obraz svého nejtajnějšího ideálu, jako symbol ženské mravnosti, panenskosti a nepozemskosti“ . „Mladá dívka z dobré rodiny nesměla mít nejmenší představu o tom, jak vypadá mužské tělo, nesměla vědět, jak děti přicházejí na svět, neboť do manželství musela vstupovat nejen tělesně nedotčená, nýbrž i duševně dokonale „čistá“ jako anděl.“ „Být „dobře vycouvaná“ znamenalo u mladé dívky totéž co odtržená od života; a toto odcizení životu někdy zůstávalo ženám po celý jejich život“ (Zweig, 1942/1999, s. 93, 94, 102).

Paradoxem je, že přestože právě Freud otevřel v tomto „sterilním“ prostředí diskuzi o síle a přirozenosti sexuality, a tím pomohl „vysvobodit“ z mlčení i sexualitu ženy, jeho názory na ženu jsou zcela v intencích oné doby. Dobře to ilustruje výňatek z jeho dopisu z roku 1883, v němž reagoval na názory filozofa Johna Stuarta Milla, poukazujícího na podřízenost žen a nutnost jejich emancipace.

„Žádná žena, dokonce ani ta, jež účastní se hnutí za právo volební nebo jinou právní způsobilost, jejíž ruku líbal muž a pro jejíž lásku by muž i všechno obětoval, mu [J. S. Millovi] přece nemůže dát zapravdu. A posílat ženu, ať ve světě bojuje o přežití, to považují od základu za nesmysl.... Je možné, že změny, které nyní hýbou světem, ženu nakonec zbaví její něžnosti, její zranitelnosti, kvůli níž je třeba ji neustále chránit, ačkoli jí nikterak neubírá na vznešenosti, a že si ženy nakonec budou obstarávat živobytí stejně jako muži. Taktéž je možné, že tyto žalostné a neomluvitelné okolnosti povedou ke ztrátě toho nejskvělejšího skvostu, jenž nám svět může nabídnout – našeho ideálu ženství. Pevně věřím, že všechny ty snahy o rovnoprávnost a právo na vzdělání ustanou, a to z důvodu toho, že ještě než muž vůbec našel své místo v této společnosti, úděl ženy byl pevně vymezen matkou Přírodou, která ji učinila krásnou, půvabnou a laskavou“ (cit. podle Friedan, 1963/2002, s. 175).

Co se týká vědeckého paradigmatu, leží v jádru Freudova díla tradice osvícenství s jeho důrazem na racionalitu a vědu, a následování myšlenek silně se prosazující evoluční teorie přírodního výběru Charlese Darwina a filozofie přežití nejzdatnějších Herberta Spencera. Tyto přístupy kladly důraz na vrozené biologické faktory. Ženu chápaly jako méně rozumnou, emocionální, pasivní a tělesně slabší, a proto vůči mužům podřadnou. A poctivě hledaly pro tato přesvědčení vědecké důkazy. Kupříkladu menší rozměr lebky a menší objem mozku u ženy oproti mužům, byly brány za jasný důkaz nižší inteligence ženy (Slipp, 2007). Odtud tedy Freudovo známé „anatomie je osudem“ (Freud, 1999c, s. 318) a jeho teorie pohlavní diferenciaci zcela v duchu biologického determinismu. Biologické pohlaví je tu osudem, který podmiňuje celý život člověka. Žena v jeho pojetí musí být kvůli absenci penisu nutně méně dokonalým tvorem a ženská identita je jakýmsi východiskem z nouze. Jak shrnuje Barša: „Žádné z pohlaví nechce přijmout ženskou identitu, ale absence penisu způsobuje, že děvčátku nic jiného nezbyvá“ (Barša, 2002, s. 65). Genderová role je pak prezentována jako daná, přirozená a neměnná, jako pouhý důsledek sexuálního vývoje (Mitchell & Blacková, 1999). Její přijetí je nevyhnutelné. Ženy, které nepřijaly během svého vývoje ženskou genderovou roli se stávají neurotickými nebo maskulinními osobnostmi.

Názory Freuda na ženu a její vývoj jsou dnes považovány za překonané. Polemiky a snahy revidovat jeho teorii se objevily již za Freudova života. Podle Mitchella a Blackové společným znakem různých revizí a kritik je odmítání Freudova předpokladu, že „...obě pohlaví nutně a všeobecně přikládají vyšší hodnotu maskulinitě a že představa, kterou máme o maskulinitě poskytuje základní obraz, ve vztahu k němuž je definována femininita“ (Mitchell & Blacková, 1999, s. 248).

Sám Freud otevřeně sděloval obtíže, které s vytvářením konceptu ženského vývoje měl. „Celkem vzato však musím připustit, že naše pochopení [...] vývojových procesů u děvčátka je neuspokojivé, mezerovité a matné“ (Freud, 1924/1999c, s. 319). Freud svou teorii oidipského komplexu primárně zformuloval k vysvětlení vývoje muže.¹⁶ Zpočátku se ji snažil symetricky aplikovat i na vývoj ženy, pak však konstatoval: „Všech očekávání úplné paralelnosti mezi mužským a ženským sexuálním vývojem jsme se [...] již dávno vzdali (Freud, 1931/2007b, s. 404), nebo jinde: „...naše výroky o oidipovském komplexu se s plnou striktností hodí jen na dítě mužského pohlaví...“ (Freud, 1931/2007b, s. 406). Odmítal dokonce i Jungův pojem *Elektrín komplex*, který měl být analogií oidipského komplexu u mužů, se slovy: „Osudový vztah současné lásky k jednomu a z rivality plynoucí nenávisti ke druhému rodiči vzniká pouze u dítěte mužského pohlaví“ (Freud, 1931/2007b, s. 406). S postupem času ve spolupráci s Ruth Mac Brunswickovou přehodnotil své názory na význam předoidipského období. Uznal, že ve vývoji ženy hraje vazba matka-dcera v tomto období mnohem významnější úlohu, než se původně domníval, a je třeba tuto problematiku dále zkoumat (Freud 1931/2007b; Freud 1933/1997).

Fredův předpoklad, že ženské a mužské vlastnosti jsou důsledkem anatomie pohlaví a z něj vyplývajícího nutného vývoje, byl přezkoumáván autorkami a autory, kteří do psychoanalýzy vnesli názory *kulturalismu*, a konfrontovali její předpoklady s výzkumy kulturních antropologů. Jedná se například o díla Karen Horneyové a Clary Thompson ve 30. a 40. letech 20. století.

Karen Horneyová (1933/2004b) kupříkladu reviduje názor, že **masochismus** je typická a nutná vlastnost žen. Uvádí charakteristické projevy lidí s masochistickými sklony: potlačovaná agresivita směrem ven a její obrácení proti sobě, nižší sebevědomí, neschopnost prosadit se a neschopnost zdravé kompetice. Vnitřního

¹⁶ Mýtus o Oidipovi - o muži, který nevědomky zavraždí svého otce a ožení se se svou matkou - je bezesporu mýtem mužským, popisujícím dramatickou situaci muže.

uklidnění a sebeujištění dosahují skrze pocit, že jsou milováni a z toho plyne vysoká potřeba pozornosti, projevů náklonnosti a tendence k závislosti. Ve vztazích se objevují pocity neschopnosti, tendence k sebeobětování, submisivně až zaujímání mučednické role. Tento popis opravdu láká k položení rovnítka mezi ženu a masochismus. Ale jak upozorňují kulturní deterministé, je třeba pozorně zkoumat příčiny a následky, tj. nakolik je možné určité projevy označit za konstituční a na kolik jsou dány působením prostředí. Horneyová poukazuje na skutečnost, že u dívek je od dětství výchovou záměrně potlačována zdravá „přiměřená“ agresivita. Z této síly čerpá jedinec pro svůj život právě kvality jako je schopnost převzít iniciativu, dotáhnout věci do konce, dosáhnout úspěchu, formulovat, vyjadřovat a prosazovat své názory, potřeby a práva, schopnost bránit se v případě napadení, znát své cíle a plánovat v souladu s nimi svůj život. Tato „přiměřená“ agresivita je také třeba pro rozvoj zdravé autonomie, tj. nezávislosti a samostatnosti. Její potlačení pak ve svém důsledku vede k pocitům nejistoty a bezmocnosti v životě, tendenci k závislosti a celkově nižší sebeúctě. Mezi další determinanty masochismu u žen Horneyová řadí patriarchální uspořádání společnosti. V té je žena hodnocena jako bytost podřadnější, což pochopitelně vede ke snížení její sebeúcty a sebedůvěry. Stažení ženy z „veřejného“ prostoru a uzavření do prostoru „soukromého“, ji činí závislou na muži a rodinně nejen ekonomicky, ale také co se týká pocitu životního naplnění. Její hodnota, životní úroveň, v podstatě celý osud závisí na její schopnosti probudit v muži lásku a provdat se. A v dosažení tohoto cíle je pochopitelně nejúčinnější strategií být milá, poddajná, ochotná, submisivní, bezbranná atd. Pro Horneyovou i další autory a autorky je masochismus žen pozorovaný v její době výsledkem kulturních tlaků a uspořádání společnosti. Jak podotýká Friedan (1963/2002, s. 169): „Mnohé z toho, co Freud považoval za všeobecné vlastnosti lidské osobnosti, byly pouze typické vlastnosti určitého vzorku středních vrstev Evropanů, mužů i žen sklonku devatenáctého století“.

6. 2. 2 Nový směr v psychoanalytické teorii vývoje genderové identity

Zásadní obrat v psychoanalytickém pohledu na vývoj mužské a ženské identity způsobilo „objevení“ předoipovského období. Do centra pozornosti se tak dostává raný vztah dítěte s matkou. A v psychoanalýze se začíná prosazovat *teorie objektních*

*vztahů*¹⁷. Ta ukazuje, že dítě v ranných fázích svého života žije v symbiotickém vztahu s matkou jako primární pečovatelkou, a během svého dalšího vývoje musí dosáhnout intrapsychického pocitu oddělenosti od matky, a skrze to pocitu oddělenosti od světa vůbec. **Margaret Mahlerová** hovoří o *separačně - individuálním procesu*, kde „...*separace* spočívá v potřebě dítěte vynořit se ze symbiotického splynutí s matkou a *individuace* sestává z úspěchů, které znamenají nástup vlastních individuálních charakteristik dítěte“ (Mahlerová & Pine & Bergmanová, 1975/2006, s. 18). Tento separačně-individuační proces má několik fází a začíná kolem 5. až 6. měsíce života dítěte. Zahrnuje ustanovení ego hranic, tj. intrapsychický pocit vlastního oddělení od zbytku světa, a ustanovení tělesného ega, tj. pocit fyzické oddělenosti od vnějšího světa a rozlišování fyzických pocitů přicházejících zevnitř a zvenku (Chodorow, 1980, cit. podle Fenclová, 2000)

V souvislosti s tím přichází americký psychiatr **Robert Stoller** s myšlenkou tzv. *protofeminity*. Freud hovoří o psychologické bisexualitě u obou pohlaví, s tím, že u dívek i chlapců je nejranější pohlavní identita přirozeně mužská. Dívka pak podle něj musí překonat ve svém vývoji více překážek než chlapec. Oproti tomu pojem protofeminita, neboli prvotní ženskost, vychází ze skutečnosti, že jak dívky tak chlapci žijí v prenatalním období a v počátečním stádiu svého života v těsné symbióze s matkou. Děti obou pohlaví jsou tak v důsledku této skutečnosti „prostoupeny“ ženskostí (Badinter, 1999).

Z tohoto přístupu vychází ve své práci i **Nancy Chodorow**. Ukazuje, že separačně-individuační proces musí probíhat odlišně u dívek a chlapců z toho prostého důvodu, že primární pečující osobou je matka. Vývoj ženy přirozeně navazuje na prvotní ženskost. Matka je pro dívku nejbližší osobu a zároveň identifikačním vzorem, a ta od ní přejímá její ženskost, potažmo mateřskost. Ženská identita se tedy vyvíjí kontinuálně a je proto pevněji zakotvena než identita mužská. Dítě mužského pohlaví musí ve svém vývoji překonat symbiotickou spjatost se svou matkou, odvrátit se od ní a potlačit vše „ženské“ (protofeminní), jež do sebe v prvních dvou letech vstřebávalo. Oproti ženské identitě, která je primární a jako taková tvoří nerozbitnou součást její osobnosti, mužská identita je druhotná, fragilnější, musí se vytvářet a neustále dokazovat, především v opozici k ženskému. Zatímco vývoj ženské identity je

¹⁷ Jako první zdůrazňuje význam objektních vztahů Sándor Frenczi. Tuto myšlenku pak dala do pohybu Melanie Klein a dále ji rozvíjela zejména tzv. anglická nezávislá škola, ke které patří jména jako Winnicott, Balint, Fairbairn, Bowlby a další.

založený na přimknutí, vývoj mužské identity je více vědomý, založený na separaci, odmítnutí vztahu. „Mužská identita povstává z reaktivního „ne“ matce a ženě. Ženská identita naopak stojí na „ano“ (Barša, 2002, s. 129). Mužský vývoj je tedy složitější a nebezpečnější než vývoj ženy, muž musí o svou „mužskost“ neustále bojovat. Tím, že ženy mají svou identitu stabilnější, mohou do sebe snadněji přijímat i mužský prvek. Vykazují lepší propustnost rolí, tj. snadněji střídají tzv. mužské a ženské chování (Chodorow, 1978; Badinter, 1999).

Z této odlišné podstaty mužské a ženské identity se podle psychoanalytický smýšlejících autorů a autorek odvíjejí rozdíly v osobnosti žen a mužů. Nepřerušený vývoj u žen patrně přispívá k tomu, že dívky rychleji dospívají. Důsledkem vzájemnosti ve vztahu matka-dcera je kontinuální vývoj k sobě samé, tj. snadnější přístup k hloubkám své osobnosti, k citovému životu, nevědomí. Tato přetrvávající nerozlišenost – spojitost s matkou – dává ženám schopnost přijímat, vcítovat se do jiných, schopnost emočního splynutí a výměny. Na jejím základě se také vyvíjí silná „vztahovost“ ženy a vytvářejí se propustnější meziosobní hranice žen oproti mužům. Na druhou stranu se však u dívek výrazně problematizuje *proces individuace*, osamostatňování se. Podmínkou individuace je vymanění se ze symbiózy s matkou, což dívce stěžuje skutečnost, že se musí odlišit od někoho, kdo je jí velmi podobný. Proces individuace probíhá u chlapce podstatně snadněji, jelikož zde je hranice mezi ním a matkou již jasně dána. Chlapec se svými pevně vytvořenými osobními hranicemi má snazší cestu k rozvoji pocitu jedinečnosti, sebevědomí, schopnosti ohradit se a prosadit se. Dívka, která je ze své podstaty vůči okolí slaběji ohraničena, pak zpravidla vykazuje méně výrazné vědomí separace, jedinečnosti a slabší sebevědomí. A do života si nese tendenci splynout s identitou vztahové osoby - nejprve matky a později partnera - anebo na ní být přímo závislá. Výsledkem mužského vývoje identity založeném na separaci je vyšší autonomie, aktivnější přístup k životu, orientace na úspěch apod., ovšem menší schopnost chápat pocity své i druhých a obtíže při vytváření a rozvíjení vztahů s druhými. Zatímco mužská identita je ohrožena intimitou při vzniku blízkého vztahu, ta ženská je ohrožena jeho absencí nebo ztrátou (Poněšický, 2008; Chodorow, 1978).¹⁸

¹⁸ V rámci psychoanalytického směru pochopitelně působila a působí celá řada dalších autorek a autorů, kteří přispěli k teorii vývoje a utváření ženské a mužské identity, jako je Jessica Benjamin, Jean Baker Miller, Jane Flax, Jacques Lacan a dal. Podrobněji se touto problematikou zabývá např. Pavel Barša (2002) ve své knize *Panství člověka a touha ženy* nebo Jiřina Fenclová (2000) ve své diplomové práci *Vývoj psychoanalytických pohledů na ženskou sexualitu*. Praha, FF UK.

6.3 Teorie sociálního učení

Teorie sociálního učení je ve srovnání s psychoanalytickým přístupem méně komplikovaná a přímočařejší. Nezaměřuje se na intrapsychické síly, ale na to, jak jedinec internalizuje sdělení své kultury ohledně genderově vhodného chování (Lips, 1999). Z jejího pohledu jsou genderová identita i role naučené v procesu setkávání dítěte se systémem mnoha různých sociálních vlivů, kterým je kontinuálně vystaveno doma, ve škole, médiích apod. (Bussey & Bandura, 1984).

Teorie sociálního učení říká, že dítě získává jemu odpovídající genderovou identitu proto, že je odměňováno za chování, které jeho genderu odpovídá a trestáno za chování, které je s ním v rozporu. Hlavním mechanismem je tu tedy **posilování**. Následuje-li po určitém chování odměna, zvyšuje se tím pravděpodobnost, že se chování tohoto typu bude opakovat. Pokud však následuje trest nebo nevšimavá reakce, pravděpodobnost opakování se naopak snižuje. Odměny a tresty mohou mít podobu přímého, verbálního sdělení (pochvaly, napomenutí, hodnotící výrok typu „holčičky po stromech přeci nelezou“) pravděpodobně provázeného neverbálním projevem (úsměv, přikývnutí hlavou, zamračení se, výraz nesouhlasu či opovržení). Pak se jedná o tzv. **přímé posilování**. Děti se však genderovým rolím učí také **nepřímým posilováním**, zejména pozorováním chování jiných (Renzetti & Curran, 2003; Mischel, 1966).

Právě **pozorování** je dalším z hlavních principů, na kterém teorie sociálního učení staví. „Učení pozorováním je první krok v procesu osvojení genderově příslušného chování“ (Mischel, 1966, s. 57). Skrze pozorování chování dospělých proniká dítě do genderově rozlišeného světa. Nejprve zjišťuje, že chování dospělých žen a mužů se vzájemně liší, a to na základě frekvence, se kterou ženy nebo muži produkují určité vzorce chování. Pokud dítě pozoruje, že 80% žen reaguje v konkrétní situaci určitým typem chování, zatímco stejným způsobem reaguje v této situaci pouze 5% mužů, pravděpodobně si toto chování zakóduje jako typicky ženské (Perry & Bussey, 1979). Od rozpoznání genderově charakteristického chování je již jen krok k vytvoření představy, že existuje genderově příslušné a tedy i vhodné chování, které je třeba naplňovat. Dítě generalizuje zkušenost ze specifických situací do situací nových (Mischel, 1966). A pomocí kognitivních procesů abstrahuje z dílčích zkušeností kategorii „genderově příslušného chování“ (Perry & Bussey, 1979; Bussey & Bandura, 1984).

Pozorování vede dítě k **napodobování** a tak si osvojuje chování odpovídající jeho pohlaví pomocí **modelování** osob stejného pohlaví. Procesy modelování a posilování jsou pochopitelně provázány. Dítě je za nápodobu určitých způsobů chování odměňováno, a naopak trestáno za nápodobu jiných, nežádoucích (Renzetti & Curran, 2003).

Za vzor svého chování si děti nejčastěji berou dospělé osoby stejného pohlaví. Dalšími rozhodujícími činiteli jsou podle výzkumů dominance, či moc dané osoby a přátelský, vřelý či pečující vztah k dítěti. Častěji jsou také napodobovány právě ty osoby, které chování dítěte posilují odměnami. Nejdostupnějšími modely jsou pro dítě pochopitelně rodiče a jiné blízké a významné osoby, sourozenci, vrstevníci stejného pohlaví, ale i pedagogové či mediální hvězdy (Mischel, 1966; Perry & Bussey, 1979; Bussey & Bandura, 1984).

Teorie sociálního učení myšlenkově navazuje na behaviorismus a jeho teorii učení, respektive Skinnerovu *teorii operantního podmiňování*. V behavioristickém přístupu k vývoji dítěte je zdůrazňován vliv prostředí. Dítě je v procesu genderové socializace vnímáno jako relativně pasivní činitel, jehož spontánně produkováné chování je formováno okolím skrze posilování (Smith, 2007). Oproti tomu teorie sociálního učení, která vychází z prací **Johna Dollarda** a **Neala E. Millera**, přiznává dítěti v procesu učení jistou aktivitu - pozorování a napodobování. Tím bere v úvahu také úlohu kognitivních procesů v učení. Od 60. a 70. let 20. století význam kognitivních procesů v tomto teoretickém rámci stále narůstá a tím se definitivně odděluje od behaviorismu (Smith, 2007; Hartl, 1993). Autoři vycházející ze sociální teorie učení souhlasí, že k tomu aby dítě dokázalo rozpoznat, že se lidé rozlišují na ženy a muže, poté správně sebe sama do jedné z těchto kategorií zařadit, a na základě běžné zkušenosti zkonstruovat abstraktní model genderově příslušného chování, musí dosáhnout určité kognitivní úrovně (Perry & Bussey, 1979; Bussey & Bandura, 1984). Analýzu genderové diferenciaci a vývoje z pohledu teorie sociálního učení lze nalézt především v pracích **Waltera Mischela** a **Alberta Bandury**.

Diskuze

Jaké skutečnosti podporují teorii sociálního učení ohledně získávání genderové role, a které předpoklady jsou naopak nevyjasněné nebo sporné?

I pouhým pohledem okolo sebe, je možné rozeznat všudypřítomnou diferenciaci podle pohlaví od samého narození dítěte. Společnost produkuje odlišné oblečení, hračky, hry, literaturu apod. pro dívky a chlapce a rodiče je většinou pro své děti pořízují. Také co se týká interakcí, lze pozorovat, že okolí přistupuje k dětem odlišně v závislosti na jejich pohlaví, v souladu s genderovými stereotypy a na ně navázanými očekáváními. Rodiče evidentně slouží pro dítě jako první modely maskulinního a femininního chování, a v řadě situací mají tendenci posuzovat chování svých dětí podle genderově zažitých představ a následně ho diferencovaně buď podporovat nebo eliminovat.

Teorii sociálního učení je vytýkáno, že proces socializace v jejím podání vyznívá až příliš jednoduše a lineárně (Lips, 1999). Výhrady směřují k tendenci vnímat dítě jako poměrně pasivní objekt, který je okolím tvarován do žádoucí konformity.

Maccoby a Jacklin provedly meta-analýzu relevantních výzkumů a shrnuly, že jen ve velmi málo oblastech, se diferencované chování k dívkám a chlapcům potvrdilo. Přesvědčivé výsledky se ukázaly u oblékání. Dále se prokázalo, že rodiče vedou děti k pohlavně typizovaným zájmům. Matky vedou své dcery k péči o domácnost, zatímco otcové přibírají své syny k činnostem jako je mytí auta nebo různé opravy. Více důslední jsou v tomto směru při výchově chlapců, a to především otcové, kteří u svých synů velmi špatně nesou jakékoli projevy zájmu o tzv. dívčí aktivity. Nebyly ale zjištěny žádné rozdíly ve vřelosti, množství verbální interakce, v důrazu na kázeň, restrikcích, odměňování, množství pozitivní vazby, v povzbuzování k výkonu a k nezávislosti, nebo naopak k závislosti a v jasnosti komunikace rodičů ve vztahu k dívkám a chlapcům (Maccoby & Jacklin, 1974).

Naproti tomu jiné výzkumy ukázaly, že od dětí mužského pohlaví očekávají rodiče větší nezávislost, pomaleji reagují na jejich prosby o pomoc při řešení nějakého problému a méně je zaměřují na interpersonální aspekt úkolů. Dcery jsou chváleny za to, že se hezky oblékají, hrají si s panenkami, tančí a poslouchají své rodiče, a kritizovány, když projevují výraznou fyzickou aktivitu jako je běh, skákání nebo lezení po výškách (Atkinsonová et al., 1995). Chlapci jsou také obecně více trestáni než dívky, a to fyzicky i slovně (Maccoby & Jacklin, 1974).

Řada výzkumů chtěla ověřit tvrzení, že děti si berou za vzor osoby stejného pohlaví, a to především rodiče nebo jiné blízké pečující osoby. Některé z nich přinesly poznatek, že moc, která je napodobované osobě dítětem přisuzována, se jeví jako důležitější faktor v mechanismu modelování než shodnost pohlaví. Dívky i chlapci mají tendenci napodobovat toho rodiče, který má v rodině vyšší autoritu a rozhodovací pravomoc, bez ohledu na jeho pohlaví. Tresty a odměny jsou pak důležité spíše jako projevy moci, než samy o sobě. To by vysvětlovalo, proč dívky častěji napodobují mužské vzory, protože muži jsou v naší kultuře vnímáni jako mocnější a dominantnější pohlaví (Oakleyová, 2000; Mischel, 1966). Dále byla zjištěna tendence dětí napodobovat osoby, o kterých se domnívají, že vykazují chování genderově správné, tj. které vnímají jako „dobré příklady“ dané genderové role. Pokud pečující nebo dominantní osoba produkuje genderově nevhodné chování, nebo typ chování, které jiné osoby stejného pohlaví nevykazují a naopak příslušníci opačného pohlaví ano, stahuje dítě toto chování ze svého aktivního repertoáru. „Pokud dívka vnímá svou matku jako atypickou nebo „výstřední“ ženu nebude jí napodobovat“ (Lips, 1999, s. 89). Děti tedy napodobují chování, které abstrahovaly jako příslušející jejich pohlaví jako skupině. Toto pozorování naznačuje, že význam skupiny v procesu genderové socializace může být větší než význam konkrétních jednotlivců (Mischel, 1966; Perry & Bussey, 1979; Bussey & Bandura, 1984). A vede k názoru, že dítě není socializováno množinou působících jedinců, jako jsou rodiče, ale celou kulturou. Judith R. Harris (1995) přichází ve své *teorii skupinové socializace* s tvrzením, že hlavní roli v socializaci dítěte hraje identifikace s vrstevnickou skupinou a přijetí jejích postojů a norem pro chování. Podle této teorie nejsou kulturní znalosti a chování přenášeny přímo z rodičů na děti, nýbrž z vrstevnické skupiny rodičů a jiných kulturních zdrojů na dětskou vrstevnickou skupinu. Vrstevnická skupina tvoří filtr pro chování, které si do ní děti přinášejí z jiných kontextů, tedy i z domova. Děti přenášejí chování, které se naučily doma do vrstevnické skupiny pouze pokud je sdíleno a schváleno většinou členů této skupiny. Pokud dítě pochází z rodiny, kterou vnímá jako atypickou, nepřenáší její atypické vzorce chování do vrstevnické skupiny.

Výzkumy tedy ukazují, že děti nejsou v procesu své socializace pasivním objektem tvarování, ale spíše aktivními participanty. Lips zdůrazňuje, že interakce mezi rodiči a dětmi nemají jednosměrný, ale reciproční charakter. Pokud rodič nabídne dítěti nějakou aktivitu, např. fyzicky dynamickou hru, a ono ji opakovaně odmítá, rodič po čase nejspíš upustí od snahy dítě zapojit a bude hledat jiné možnosti, jak je

zaujmout. Naopak, pokud ji dítě s radostí přijme, bude rodič pravděpodobně tento jeho zájem rozvíjet dál a bude mu nabízet i další podobné aktivity (Lips, 1999)¹⁹. Děti také aktivně vyhledávají a vyhodnocují informace, které jim sociální prostředí poskytuje (Bem, 1983 cit. podle Renzetti & Curran 2003).²⁰ Samy kupříkladu přicházejí s nápady, jaké aktivity by chtěli vyzkoušet. A co se týká napodobování vzorů, ze skutečnosti, že děti odmítají napodobovat chování osob, které kategorizovaly jako genderově nevhodné vyplývá, že děti jsou při pozorování potenciálních vzorů aktivní a posuzují je.

6. 3. 1 Sociálně kognitivní teorie Alberta Bandury

Albert Bandura přichází v 80. letech 20. století se *sociálně kognitivní teorií*. Ta má výrazně integrativní charakter, kdy je zkoumán vliv psychologických, sociokulturních i biologických determinant a jejich vzájemná propojenost. V tomto pojetí evoluce člověka jakožto živočišného druhu určuje tělesnou strukturu a biologické možnosti, nediktuje však nutně naše chování. Sociokulturní vlivy pak působí skrze tyto biologické zdroje při konstruování a regulování lidského chování. Teorie opouští otázku, zda hlavní roli při utváření genderové identity hraje vliv prostředí, nebo spíše společensky nepodmíněné intrapsychické procesy. Přichází s konceptem *triadické reciproční kauzality*, kdy genderová identita je výsledkem vzájemného, vždy oboustranného působení osobnostních faktorů, faktoru prostředí a vzorců chování. Pod pojem **osobnostní faktory** jsou zahrnuty kognitivní, afektivní a biologické prvky. Tato složka v procesu utváření genderové identity přispívá představami, postoji a standardy chování vztahujícími se k genderu. Pojem **chování** tu odkazuje na vzorce jednání, které mají lidé tendenci chápat jako genderově podmíněné. Faktorem **prostředí** je míněna rozsáhlá síť sociálních vlivů, se kterými se setkáváme v každodenním životě. Model triadické kauzality nepředkládá žádné pevné nebo dané vzorce, podle kterých reciproční interakce probíhá. Oboustranná kauzalita také neznamená, že faktory, které interagují, mají stejnou sílu. Míra vlivu každé z těchto tří determinant na vývoj genderové identity je určována konkrétní situací, sociokulturními tlaky a podmínkami, stejně jako může fluktuovat v čase. Například ve společnosti, ve které jsou pevně

¹⁹ To samé se děje např. s výběrem literatury pro dítě apod.

²⁰ Viz kap. 6. 4

předepsány sociální role, způsob života a možnosti, má osobnostní faktor méně prostoru pro své působení. Naopak ve společnosti, která je sociálně méně strukturovaná, působí osobnostní faktory jako hlavní determinant seberegulace a vývoje (Bussey & Bandura, 1999).

Bussey a Bandura také přináší jiný pohled na principy modelování a napodobování, s tím, že zdůrazňují modelování jako jeden z nejsilnějších mechanismů přenosu hodnot, postojů i vzorců myšlení a chování. V původním pojetí je modelování uskutečňováno skrze pozorování a napodobování. Bussey a Bandura definují *napodobování* jako pouhou imitaci konkrétního jednání pozorované osoby. Oproti tomu *modelování* se uskutečňuje skrze kognitivní procesy, kdy pozorovatel z konkrétních situací, které se mohou v různých detailech lišit, extrahuje strukturu a pravidla, které leží pod jednáním dané osoby. Dítě pak může „...generovat nové vzorce chování, které jsou v souladu se strukturou, ale jdou za rámec toho, co vidělo nebo slyšelo“ (Bussey & Bandura, 1999, s. 686). Skrze abstraktní modelování dítě dosahuje vyšší úrovně učení než pouhým napodobováním.

6.4 Kognitivně vývojové teorie

Teorie sociálního učení předpokládá, že dítě uvažuje takto: „Chci odměnu a vždy mě odmění, když dělám dívčí (chlapecké) věci. A proto chci být dívka (chlapec)“. Podle kognitivně vývojové teorie dítě uvažuje v opačném sledu: „Jsem dívka (chlapec), proto chci dělat dívčí (chlapecké) věci a proto za ně budu odměněna (odměněný)“ (Kohlberg, 1966, s. 89).

Autorem kognitivně vývojové analýzy vývoje genderové identity je **Lawrence Kohlberg**, který vychází z *teorie kognitivního vývoje Jeana Piageta*. Z pohledu kognitivně vývojové teorie není dítě v rámci svého vývoje a socializace pouhým pasivním příjemcem, nýbrž aktivně zpracovává svou každodenní zkušenost pomocí kognitivních procesů, ve snaze porozumět podstatě fyzického a psychického světa a najít si v něm své místo (Bem, 1993). Utváření genderové identity je pak chápáno jako součást obecného procesu kognitivního vývoje a uskutečňuje se v určitých daných fázích. Děti si tedy osvojují gender a genderovou roli „...v rámci svých rozumových snah nalézt řád v sociálním světě, který je obklopuje“ (Renzetti & Curran 2003, s. 100). ve svém hmotném i sociálním okolí hledají vzorce a pravidelnosti, a vytvářejí si

pořádající kategorie, tzv. **schémata**. Jedním z prvních a nejužitečnějších schémat malých dětí je pohlaví, jako velmi snadno rozpoznatelná a stabilní kategorie.

Proces začíná tím, že dítě od svého okolí slyší slova „holčička“ nebo „chlapeček“ a učí se je správně aplikovat k označení sebe sama, tzv. *gender labeling*. Postupně začne tuto kategorii vztahovat i na své okolí, zprvu na základě vnějších charakteristik. Učí se propojovat oba pojmy se znaky jako je oblečení a účes (holčičky nosí sukně a mají dlouhé vlasy, chlapečci nosí kalhoty a mají krátké vlasy). Podle Kohlberga se toto děje mezi 2. a 3. života. Kolem 4. roku děti začínají chápat neměnnost genderu v čase, tedy že z dívek vyrostou ženy a z chlapců muži, tzv. *gender stability*. Nadále však mají tendenci určovat gender podle vnějších atributů. Pokud je chlapec převlečen do holčičích šatů, děti se domnívají, že gender chlapce se změnil. V okamžiku, kdy dítě chápe, že pohlaví osoby se nemění v závislosti na změně vzhledu, oblečení či aktivity, dosáhlo tzv. *gender consistency*. Podle Kohlberga k tomu dochází kolem 6. až 7. roku života. Poté co dítě projde těmito třemi úrovněmi porozumění genderu dosahuje **pohlavní stálosti** - *gender constancy*, tj. pochopení že pohlaví je stálé a neměnné po celý život, vychází z biologických daností a není odvislé od změny vnějších charakteristik nebo chování (Kohlberg 1966; Slaby & Frey, 1975).

Pomocí kognitivně vývojové teorie je možné vysvětlit proč děti předškolního věku zastávají až rigidně stereotypní názory ohledně genderu. Když děti pochopí existenci kategorie muž – žena, začnou rozčleňovat chování, vlastnosti a vnější znaky osob do těchto dvou skupin. Vlastní genderovou identitu pak vymezují a uspořádávají v souladu s projevy skupiny, do které náleží. Upřednostňují hračky a činnosti odpovídající jejich genderové příslušnosti, navazují přátelské kontakty s dětmi shodného pohlaví. Chování své i lidí ve svém okolí posuzují skrze jasné vymezení ženského a mužského. Genderově přiměřené projevy hodnotí pozitivně jako správné. Projevy neodpovídající genderu odsuzují jako špatné (Bem, 1993; Kohlberg, 1966; Renzetti & Curran, 2003).

Kognitivně vývojová teorie říká, že děti od 2 do 6 až 7 let prochází tzv. **předoperačním stádiem**. Podle Piageta je dítě v tomto období vývoje *morálním realistou*. Veškeré pravidelnosti, které ve světě pozoruje, vnímá jako absolutní a universální. Atributy příslušného genderu chápe jako „...božský nebo morální zákon, a požadavek být s nimi v souladu nahlíží jako morální povinnost“ (Kohlberg, 1966, s. 122).

Děti v tomto stádiu nejsou schopny *konzervace objektu*, tj. nedokáží pochopit, že i když se vnější charakteristiky nějakého objektu změní, jeho podstata, totožnost zůstává táž. I tento fakt přispívá ke zmiňované rigiditě, protože z pohledu dítěte „...jedinec musí vypadat a chovat se jako muž nebo žena, aby skutečně mužem nebo ženou byl“ (Bem, 1993, s. 113).

Dítě v předoperačním stádiu potřebuje jistotu vnějšího světa, potřebuje začlenit okolí do řádu, aby svému světu rozumělo. Proto také s takovým důrazem rozlišuje mezi pohlavími a projevuje menší toleranci než dospělí k genderové nonkomformitě u sebe i u druhých. Svět se pro něj skládá z přesně vymezených kategorií a dosud nedokáže uchopit jejich prostupnost.

V okamžiku, kdy dítě dokáže na konci předoperačního období konzervovat objekt, chápe i pohlavní stálost. Vědomí stabilní genderové identity nabývá „...ve stejném věku a skrze stejné procesy jakými dosahuje pochopení „stálosti objektů“ (Kohlberg, 1966, s. 83).

Kognitivně vývojová teorie si dále všímá, že děti mají tendenci přisuzovat svému genderu vyšší hodnotu než genderu druhému. Jakmile dítě stabilně kategorizuje sebe sama jako chlapce nebo dívku, hodnotí pozitivně ty objekty a konání, které jsou v souladu s jeho vlastní genderovou identitou (Kohlberg, 1966). Toto pozitivní hodnocení ve svém důsledku motivuje dítě k ještě výraznějšímu zaměření na genderově typické chování a jeho silnější nápodobě (Smith, 2007). Kohlberg (1966) ve své studii popisuje 5 základních mechanismů skrze které se vyvíjí hodnocení a postoje týkající se žen a mužů, a které tedy slouží k upevňování genderové identity:

- 1) tendence reagovat spíše na ty nové podněty a aktivity, které jsou v souladu s již existujícími kognitivními schématy.
- 2) 2) dítě ve věku 3 až 4 let posuzuje vše ve svém okolí ve vztahu k sobě. Hovoří se o egocentrickém uvažování v předoperačním stádiu. A proto má dítě tendenci „...hodnotit pozitivně objekty a aktivity, které reprezentují jeho genderovou identitu, protože tato genderová identita je součástí jeho samého“ (Kohlberg, 1966, s. 113). Děti obou pohlaví jsou proto v tomto věku pevně přesvědčené, že jejich vlastní pohlaví je nejlepší.²¹ V jádru

²¹ Kohlberg (1966, s. 114) uvádí několik výzkumů, které podporují toto tvrzení. Např. z výzkumu Minuchina vyplynulo, že 85% desetiletých dětí tvrdí, že jejich pohlaví je lepší. Kohlberg sám měl obdobné výsledky u dětí 5 až 7letých.

takového hodnocení je potřeba dítěte potvrdit a upevnit svou genderovou identitu.

- 3) tendence chápat vlastnosti, hodnoty a kompetence přiřazované ve společnosti mužům a ženám jako skutečně danému pohlaví vlastní (např. spojování síly a moci s maskulinitou, laskavosti a péče s femininitou). Děti je přijímají za své, modelují podle nich své chování a jejich úspěšné naplňování posiluje sebeúctu dítěte.
- 4) již zmiňovaná tendence dětí nahlížet konformitu s rolí svého pohlaví jako morálně správnou a odchylky od genderově typického chování jako morálně špatné.
- 5) tendence napodobovat osoby, které jsou vnímány jako kompetentní a úspěšné.

Diskuze

Proti kognitivně vývojové teorii je vznášeno několik výhrad. Výzkum Bem naznačil, že děti dosahují pohlavní stálosti dříve, než v 6 až 7 letech, jak se domníval Piaget a Kohlberg. Bem zkoumala u 56 dětí ve věku 3 až 5 let „znalost pohlavních orgánů“ a „stálost genderu“. Výsledky ukázaly, že 40% dětí již vykazovalo pohlavní stálost. Ale co je ještě důležitější, 74 % dětí, které prošly testem pohlavní stálosti, dobře znaly jak rozdíly v pohlavních orgánech muže a ženy, tak chápaly, že biologické a nikoli vnější znaky jsou určující pro rozlišení pohlaví. Oproti tomu pouze 3 děti, které prošly testem „stálosti pohlaví“ selhaly v testu „znalosti pohlavních orgánů“²² (Bem, 1989). Na základě toho Bem vyjadřuje názor, že děti při výzkumných otázkách Piageta mohly selhávat i kvůli tomu, že ještě neměly dostatek potřebných informací o objektu, který byl předmětem testování. Zdá se tedy, že pokud jsou děti edukovány svými rodiči nebo jinými osobami v rámci sexuální výchovy o pohlavních rozdílech mezi mužem a ženou, dosahují dříve pochopení pohlavní stálosti. Bem se také domnívá, že pokud má dítě definici pohlaví podloženou biologicky, má pohlavní stálost pevnější, tj. bezpečně vnímá sama sebe jako ženu nebo muže a nebojí se, že svou ženskost nebo mužskost „ztratí“, když se bude chovat nonkonformně vzhledem ke svému pohlaví. Díky této jistotě pak může opustit genderově rigidní vzorce chování a projevuje v tomto směru i

²² Tyto výsledky podporují psychoanalytický názor, že objevení rozdílu v pohlavních orgánech hraje významnou roli ve vývoji genderové identity.

větší toleranci k druhým. Naopak děti, pro které je pohlaví ještě založené na kulturních attributech jako je oblečení nebo účes, výrazněji dodržují stereotypy genderových rolí. Včasná sexuální výchova tedy podle Bem může vést k rozvolnění ostré společenské dichotomie muž-žena a vést k větší prostupnosti genderových rolí (Bem, 1993).

Kognitivní teorie vývoje také předpokládá, že děti nejdříve dosahují pohlavní stálosti a teprve potom se u nich rozvíjejí genderově typické zájmy. Výzkumy však ukazují, že tyto jsou u dětí pozorovány již ve věku okolo 2 až 3 let, tedy o mnoho dříve než uvádí Kohlberg (Smith, 2007; Bussey & Bandura, 1984).

Kohlbergovi je podobně jako Freudovi také vytýkáno, že se ve svém výkladu zaměřuje především na vývoj chlapců a nepředkládá uspokojivý model vývoje genderové identity u dívek. To se ukazuje zejména v jeho výzkumech týkajících se **morálního vývoje**. Šest stádií morálního vývoje, která Kohlberg definoval, se empiricky zakládá na studii 84 chlapců, jejichž vývoj sledoval po dobu více než dvaceti let. Kritici shrnují, že i když Kohlberg prezentoval vývojovou posloupnost těchto stádií jako univerzálně platnou, skupiny, které v jeho vzorku zahrnuty nebyly, jen výjimečně dosahují vyšších stupňů morálního vývoje. Mezi tyto skupiny patří právě i ženy, jejichž morální usuzování podle Kohlbergových výsledků spadá do třetího stupně morálního usuzování, tj. morálky „hodného dítěte“, kdy mravní jednání slouží k vytvoření nebo udržení dobrých interpersonálních vztahů. **Carol Gilliganová** vytýká Kohlbergovi, že jeho teorie morálního usuzování zachází se ženou jako odchylkou od mužské normy. Pozorované rozdíly ve zkušenostech nebo uvažování žen, které nezapadaly do jeho teoretického modelu, byly označeny za deficit a nikoli za rozdílnost. Gilliganová přišla s hypotézou, že ženy a muži používají odlišné charakteristické strategie k vyřešení morálních problémů, které vycházejí z jejich rozdílných sociálních rolí. Ženy jsou socializovány k péči o druhé, k zohledňování jejich emocionálních potřeb a k rozvíjení harmonie v interpersonálních vztazích. U mužů pak hraje důležitější roli racionalita, abstraktní ideály povinnosti, spravedlnosti a svobody. Pozdější výzkumy, které testovaly teorie Kohlberga a Gilliganové ukázaly, že pokud jsou použita jiná morální dilemata než zadával Kohlberg, neobjeví se v procesu morálního usuzování žádné signifikantní genderové rozdíly. V meta-analýze 106 studií morálního usuzování, se pouze v 8 z nich ukázal signifikantní rozdíl ve prospěch mužů. A v jiné, která srovnávala 56 studií, nebyly nalezeny žádné důkazy pro tvrzení, že muži operují na vyšší úrovni morálního usuzování než ženy, naopak rozdíly se ukázaly ve prospěch žen (Gilligan, 1982/2001; Smith, 2007).

Jak bylo řečeno na začátku této kapitoly, podle kognitivní teorie je vývoj genderové identity dán univerzálními principy kognitivního vývoje člověka a uskutečňuje se v určitých daných fázích. Dítě je hlavní hybnou silou své vlastní genderové socializace a prvořadá role, kterou v jeho vnímání a prožívání zaujímá dichotomie muž-žena, je vysvětlována její přirozeností a snadnou rozpoznatelností. Takový pohled podle kritiků bagatelizuje zásadní úlohu kultury v procesu genderové socializace. Ta vychází ze stejného předpokladu, že dítě jako aktivní subjekt si okolní svět pořádá na základě určitých kategorií, ovšem konkrétně úlohu kategorie pohlaví v tomto procesu považují spíše za odraz genderově polarizující kultury, než za projev určitého stádia duševní vyspělosti dítěte (Renzetti & Curran, 2003; Bem, 1993). Sandra L. Bem tvrdí, že teoretický koncept Kohlberga selhává v objasnění otázky, proč právě kategorie pohlaví má v procesu utváření identity člověka prioritu vůči ostatním možným proměnným, jako je například etnická příslušnost nebo barva očí (Bem, 1983 cit. podle Smith, 2007).

6.5 Sandra Lipsitz Bem

Bem přichází s vlastní teorií utváření genderové identity, ve které se snaží ukázat, z jakého důvodu a skrze které mechanismy se pohlaví stává hlavním organizujícím principem na rovině kognitivní i chování (Bem, 1993). Teoreticky vychází z kognitivního přístupu. Odlišuje se však svým důrazem na vliv společnosti při vývoji genderové identity. Kritizuje základní předpoklad kognitivní teorie, že genderová identita a s ní spojená genderová role „...vyplývá přirozeně a nevyhnutelně z univerzálních principů kognitivního vývoje“ (Bem, 1983 cit. podle Smith, 2007, s. 169). Bem souhlasí, že formování genderové identity je uskutečňováno skrze kognitivní procesy dítěte, tvrdí však, že celý proces je v podstatě naučený v kontaktu s všudypřítomným zvykem společnosti důsledně rozlišovat a typizovat pohlaví (Smith, 2007). Dítě se nejprve naučí jaké je jeho pohlaví, a poté se učí, že dichotomie mezi muži a ženami je velmi významná a zasahuje prakticky do všech aspektů života (Bem, 1981).

Bem konstatuje, že kultura každé společnosti je tvořena souborem skrytých předpokladů a představ, jak by se členové této společnosti měli chovat, myslet, cítit i vypadat. Tyto předpoklady jsou zabudovány do kulturních diskurzů, společenských

institucí a psychiky jednotlivců, a generaci po generaci se neviditelně, ale systematicky reprodukuje. Bem je nazývá *optickými skly*, skrze něž lidé vnímají, chápou, prožívají, hodnotí i sami utvářejí sociální realitu (Bem, 1993).

Koncept optických skel vychází z kognitivní *teorie schématu*. *Schéma* lze definovat jako „...kognitivní strukturu, síť asociací, které organizují a řídí vnímání jedince.“ Předurčuje jej, aby mezi přicházejícími informacemi vyhledával a integroval právě ty, které danému schématu odpovídají. Vnímání je chápáno jako „...konstruktivní proces, v němž to, co je vnímáno je produktem interakce mezi přicházejícími informacemi a již existujícím schématem percipienta“ (Bem, 1981, s. 355).

Podle Bem lze v každé kultuře najít celou řadu optických skel, ve své práci se však zaměřuje především na optická skla genderová a ukazuje, jak působí ve společnosti a ovlivňují formování ženské a mužské identity. V tzv. západních kulturách definuje tři: genderovou polarizaci, androcentrismus a biologický esencialismus.

Genderovou polarizací se rozumí, že muži a ženy jsou vnímáni jako bytostně odlišní a tato odlišnost je jedním ze základních principů, podle kterých je organizován život společnosti i jednotlivce. Nejde tedy pouze o skutečnost, že ženy a muži jsou vnímáni jako rozdílní, ale o to, že tato rozdílnost je cíleně vnášena do všech aspektů lidské zkušenosti. Příslušnost k pohlaví tak určuje nejen způsob oblékání, sociální role, ale dokonce i způsob jak vyjadřovat emoce nebo zažívat sexuální touhu (Bem, 1993).

Společnost vytváří a praktikuje síť asociací vztahujících se k pohlaví, kterou dítě ve svém vývoji zabuduje jako kognitivní schéma, skrze něž vnímá svět i samo sebe, a tím ji v důsledku samo reprodukuje (Bem, 1981). „...Děti v genderově polarizujících společnostech internalizují optické sklo genderové polarizace a tím se samy stávají genderově polarizujícími“ (Bem, 1993, s. 138).

Existence tohoto optického skla ve společnosti dle Bem také vysvětluje, proč v kognitivním vývoji dítěte hraje hlavní úlohu právě pohlaví, a nikoli třeba barva očí, náboženství nebo jiné fyzické či sociální kategorie. Děti kladou důraz na kategorii pohlaví nikoli proto, že jde o kategorii přirozeně nadřazenou ostatním kategoriím, ale v důsledku skutečnosti, že daná společnost právě rozlišování na základě genderu zdůrazňuje (Smith, 2007).

Podle Bem je pro naši společnost, kromě akcentování dichotomie žena-muž, typický i **androcentrismus**. Tento pojem vystihuje představu, že muži jsou přirozeně nadřazeni ženám a dále předpoklad, že muži a jejich uchopování světa jsou standardem, vůči kterému jsou ženy poměřovány jako odchylky od této normy²³. Tento postoj definuje muže jako „člověka“ (human) a ženu jako „tu druhou“ (other)²⁴ (Bem, 1993).

Třetí genderové optické sklo **biologický esencialismus**²⁶ pak legitimizuje a racionalizuje první dvě optiky tím, že je prezentuje jako přirozené a nevyhnutelné důsledky vrozené biologické podstaty muže a ženy (Bem, 1993).

Proces osvojování genderu chápe Bem jako specifický případ obecného procesu socializace. Internalizace optických skel a jejich zabudování do identity jedince probíhá po celý život v rámci běžné denní zkušenosti. Ta je podle Bem předprogramovaná institucionalizovanou společenskou praxí tak, aby strukturovala zkušenost jedince v souladu s optickými skly zakotvenými v kulturním diskurzu. Jedinec je také neustále konfrontován se skrytými ponaučeními, tzv. *metasděleními*, která na nevědomé rovině přenášejí do vědomí a psyché člověka informace co je důležité, co je oceňováno a jaké rozdíly mezi lidmi (muži a ženami) jsou v dané kultuře rozhodující. Tyto dva procesy zajišťují zdárný průběh procesu genderové socializace. Jedinec se stává součástí kultury a ztrácí schopnost rozlišovat mezi realitou a tím, jak tato kultura realitu konstruuje. Stává se *kulturním domorodcem* (*cultural native*), pro kterého je velmi obtížné v procesu uchopování světa z těchto optik vystoupit. Optická skla „...způsobují, že předprogramované společenské způsoby bytí a chování se zdají být tak normální a přirozené, že jiné alternativní způsoby bytí nebo chování člověku ani nepřijdou na mysl“ (Bem, 1993, s. 151-152). Nahlédnout jejich existenci a sílu jejich vlivu má možnost při setkání se společností s velmi odlišnou kulturou (Bem, 1993).

Bem zdůrazňuje, že definice pohlaví, kterou jedinec během svého dětství internalizuje, nemá biologickou povahu, nýbrž sociokulturní. Význam přisuzovaný

²³ Srv.kap. 6. 2. 1

²⁴ Srv. S. Beauvoirová (1946/1969). *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis

²⁵ Sociální a kulturní antropologie chápe pod pojmem „ti druzí“ jakoukoli skupinu, jejíž hodnoty, normy a životní návyky se liší od našich vlastních.

²⁶ Viz kapitolu 1. 1

dichotomii žena-muž společností i jednotlivci je pro Bem naučený jev a jako takový není ani nevyhnutelný ani nezměnitelný (Smith, 2007). Úvahy Bem směřují k potřebě sociální změny. Je třeba změnit kulturní optiku týkající se genderu - odstranit androcentrismus a eliminovat genderovou polarizaci. Jako alternativu navrhuje *optiku individuálních rozdílů*, kterou bude zdůrazňována jedinečnost a rozmanitost jednotlivců uvnitř skupin (Bem, 1983 cit. podle Renzetti, Curran, 2003).

Bem ve své analýze (1993) ukazuje, jak genderová optická skla vedou ženy a muže k rozvíjení jen určitých, jejich pohlaví přisuzovaných vlastností a dovedností, a tím jim zabraňují rozvinout jejich plný potenciál jako lidských bytostí.²⁷ Na tomto názoru je postaven i dotazník **Bem Sex Role Inventory (BSRI)**, který vytvořila. Jedinečný je v tom, že nezachází s femininitou a maskulinitou jako s něčím, co stojí na opačných pólech jedné dimenze, ale jako se dvěma samostatnými dimenzemi. Jedinec, tak může v testu dosáhnout vysokého nebo nízkého skóru jak v míře femininity, tak maskulinity, tj. pokud žena skóruje v položkách, které se přiřazují mužskému genderu – neklesne jí automaticky skór v míře femininity. Ti kteří skórují vysoko v obou dimenzích nazývá *androgyny*. Androgynní jedinec je někdo, kdo vykazuje jak mužské tak i ženské kvality současně, což bylo v psychologii vždy považováno za znamení problémů. Bem naopak tvrdí, že androgynií jedinci jsou více flexibilní a lépe zvládají různorodé situační požadavky (Lips, 1999).

²⁷ Viz také kap. 5

PRAKTICKÁ ČÁST

7. Výzkumný záměr

Teoretická část této práce představila různé teoretické koncepce a zásadní aspekty vývoje a utváření identity ženy,

Snahou praktické části je nahlédnout identitu ženy očima samotných žen. Jak ji definují, jak vnímají a zažívají samy sebe jako ženy, jak ovlivňuje a utváří jejich život skutečnost, že se narodily jako ženy. Jde tedy o zkoumání subjektivního pohledu žen na to, jaké to je být ženou, o zkoumání jejich životní reality. Výzkum je zamýšlen jako sonda, která má prozkoumat tuto oblast, zmapovat ji, případně odkrýt, která dílčí témata jsou v souvislosti s ženskou identitou významná a relevantní a mohlo by být zajímavé a užitečné je dále zkoumat.

Vzhledem k tomuto záměru nebyly dopředu vytvářeny žádné hypotézy, které by výzkum ověřoval. „Začínáme zkoumanou oblastí, fenoménem a necháváme, aby se v průběhu výzkumu mohlo „vynořit“ to, co je v této oblasti významné, aniž to dopředu předjímáme či jakkoli označujeme“ (Miovský, 2006, s. 226). Ambicí výzkumu není vytvořit ucelenou teorii týkající se identity ženy. Výzkum takového rozsahu by dalece přesahoval rámec diplomové práce.

8. Použité metody a průběh realizace výzkumu

Vzhledem k tématu a záměru výzkumu byl zvolen kvalitativní přístup. Ten umožňuje proniknout hlouběji do subjektivní reality jedince, zachytit prožitek, i významy a souvislosti, které si utváří a žije. Dává také možnost odkrývat procesualnost a dynamiku v rámci zkoumaného fenoménu. Směřuje k odhalení podstaty něčích zkušeností s určitým jevem. A může pomoci o něm získat detailní informace, které se pomocí kvantitativních metod jen obtížně podchycují (Miovský, 2006; Strauss & Corbinová, 1999).

Metodologicky vychází tento výzkum z principů zakotvené teorie (*grounded theory*), a od toho se odvíjí metoda výběru výzkumného vzorku, metoda sběru dat i jejich následné zpracování.

8.1 Výběr výzkumného vzorku

V zakotvené teorii jsou procesy výběru vzorků a analýzy vzájemně provázány, s tím, že dílčí výsledky směřují další výběr vzorků. Vzorek není vytvářen v jednom momentu a náhodně, nýbrž je konstruován graduálně, tj. postupně a záměrně vzhledem k výzkumnému problému. „Cílem není, aby reprezentoval určitou populaci, ale určitý problém“ (Švaříček & Šedřová, 2007, s. 72).

Při počátečním pořizování vzorků je hlavním cílem vygenerovat co nejvíce kategorií, které souvisí se zkoumaným jevem (Strauss & Corbinová, 1999).

Jako první respondentku jsem proto oslovila ženu z mého blízkého okolí, o které jsem věděla, že ji téma výzkumu osobně zajímá, přemýšlí o něm, je schopná své prožitky dobře zachytit do slov a její verbální projev je velmi kvalitní a bohatý. Skutečnost, že jsme se osobně znaly, významně přispěla k uvolnění, spontánní a tvořivé atmosféře rozhovoru. A užitečným důsledkem byl i velký časový prostor, který respondentka mohla a chtěla rozhovoru věnovat – sešly jsme se dvakrát, pokaždé na dvě hodiny. Výsledkem bylo velké množství materiálu, jehož analýza poskytla první orientaci ve zkoumání jevu, naznačila obsahový prostor, ve kterém se výzkum bude pohybovat - odkryla související oblasti a vzešly z ní počáteční kategorie.

Další dvě respondentky se staly součástí výzkumu díky snowball efektu. Oslovila jsem je na doporučení první respondentky, a před konáním rozhovoru jsem se s nimi nikdy nesetkala.

Postupný výběr dalších respondentek byl cílený, vycházející z průběhu a potřeb výzkumu. Byly to ženy, které jsem osobně znala, ale pouze z běžného sociálního kontaktu.

Jedná se tedy o nepravděpodobnostní prostý záměrný (účelový) výběr, závislý na mé volbě a ochotě oslovených žen spolupracovat.

Při výběru respondentek jsem však posuzovala i určitá kritéria:

- věk: vzhledem k tomu, že výzkum se zabývá identitou dospělé ženy, byly osloveny pouze ženy, které prošly adolescencí. Horní věkový limit stanoven nebyl. Nejmladší ženě v tomto vzorku je 24 let, nejstarší pak 59 let.
- rodinný statut
- zkušenost s mateřstvím
- vzdělání
- zaměstnání

Vycházela jsem z úvahy, že tato kritéria významně ovlivňují životní realitu ženy, a přispívají k heterogenosti skupiny.

Posuzovala jsem také kritéria podstatná pro efektivitu kvalitativního výzkumu:

- dobrá schopnost introspekce a sebereflexe, a to především v souvislosti s tématem výzkumu.
- dobrá schopnost verbalizace.

Všechny respondentky, které jsem oslovila, souhlasily s účastí ve výzkumu. Tři respondentky referovaly během našeho setkání, že je rozhovor „baví“, a vyjádřily zájem si přečíst výslednou práci. Jedna z respondentek mě požádala o zaslání transkripce rozhovoru se slovy „tak pěkně a do hloubky už to dohromady nikdy nedám“.

8.2 Popis vzorku

Výzkumný vzorek tedy tvoří 7 žen. V této práci jsou uváděny pod jmény, které si samy vybraly. Pravá jména byla změněna v souladu s principem zachování anonymity. Respondentky jsou tu uvedeny v pořadí, ve kterém probíhaly rozhovory.

Ráchel, věk 37 let, SŠ, v domácnosti, vdaná, 3 děti.

Hana, věk 59 let, SŠ, novinářka, po druhé vdaná, 3 děti.

Zuzana, věk 36 let, SŠ, fyzioterapeutka, rozvedená, 2 děti.

Antonie, věk 26 let, VŠ, sociální pracovnice, svobodná.

Eliška, věk 24 let, VŠ, psycholožka, svobodná.

Natálie, věk 31 let, VŠ, psycholožka, vdaná, v 5. měsíci těhotenství.

Zlatka, věk 41 let, VŠ, ředitelka neziskové organizace, rozvedená, 2 děti.

8.3 Sběr dat

Data byla sbírána prostřednictvím individuálního hloubkového, polostrukturovaného rozhovoru. Všechny rozhovory byly nahrávány a následně byla provedena doslovná transkripce. Doslovný přepis, který je velmi časově náročný, byl zvolen ve snaze zabránit úniku důležitých informací, významů, souvislostí, které na „první poslech“ nemusí být zachyceny. Usnadňuje také proces cyklického vracení se k datům, který je nezbytnou součástí kvalitativní analýzy.

Se čtyřmi respondentkami byl proveden jeden rozhovor. Se třemi jsme se nad rozhovorem setkaly dvakrát. Důvodem bylo, že se ukázaly být kvalitním a bohatým zdrojem informací, a společně jsme se shodly, že téma nebylo v průběhu prvního rozhovoru zdaleka vyčerpáno. Respondentky s opakovaným setkáním ochotně souhlasily.

Ve výsledku tedy proběhlo 10 rozhovorů v celkové délce 13, 5 hodiny. Nejkratší čas, který jsem s jednou respondentkou strávila nad tématem byla 1 hodina, nejdelší pak 4 hodiny. Transkripce audiomateriálu vyústila ve 204 stran textu, který je vzhledem ke svému rozsahu k dispozici pouze na přiloženém CD. Použitá transkripční notace je uvedena v příloze. Kromě křestních jmen respondentek, byly v rámci transkripce změněny i všechny ostatní jimi zmiňované údaje, které by mohly vést

k identifikaci, jako jsou rodinná příjmení, křestní jména jiných osob, nebo místní názvy.

8.4 Průběh rozhovorů

Každou z žen jsem nejprve osobně oslovila s otázkou, zda by měla zájem účastnit se výzkumu. Informovala jsem ji o tématu výzkumu, metodě sběru dat (rozhovor, který bude nahráván) a o přibližné délce rozhovoru. Poté, co souhlasila, bylo dohodnuto vhodné místo, čas a délka setkání. Vždy jsem se snažila zohlednit potřeby respondentky, tj. aby rozhovor probíhal v místě a čase, který je pro respondentku vyhovující. Snažila jsem se také zajistit, abychom v průběhu rozhovoru nebyly nijak rušeny, například vstupem jiné osoby do místnosti nebo telefonem.

Na počátku rozhovoru byly respondentky informovány, že nahrávané rozhovory budou doslovně přepsány pro potřeby analýzy a změnou identifikačních údajů bude zajištěno jejich soukromí. V případě potřeby také proběhla krátká běžná každodenní konverzace pro navození příjemné a uvolněné atmosféry.

Všem respondentkám byla položena stejná počáteční otázka („Kdo jste? / Kdo jsi?“). Další kladené otázky a jejich pořadí se lišilo v závislosti na vývoji konkrétního rozhovoru. Některé mnou připravené otázky spontánně vystupovaly z promluvy respondentky a nemusela jsem je tedy pokládat. Jiné se nabalovaly v průběhu rozhovoru a často byly inspirací pro rozhovor s následující respondentkou. Další vystoupily z analýzy rozhovorů. Na všechny odpovědi měli mluvčí tolik času a prostoru, kolik potřebovaly. Respektovala jsem také jejich tempo řeči.

Otevřená, spíše volně strukturovaná forma rozhovorů nás obsahově zavedla do různých kontextů. Protože výzkum se snaží zmapovat oblast subjektivní zkušenosti s ženským genderem, ponechávala jsem mluvčím poměrně velký prostor pro témata, která samy považovaly za relevantní. Zasahovala jsem pouze v případech, kdy se promluva výrazně začala odklánět od výzkumného zájmu, nebo sklouzávala „pouze“ do příběhu. Pokud jsem vnímala informační potenciál konkrétní respondentky ohledně konkrétního tématu, podporovala jsem ji, aby ho dále rozvíjela. O identitě ženy se tak hovořilo v mnoha různých souvislostech. Dostaly jsme se například k otázkám těhotenství, mateřství, rodičovství, vztahů s rodiči, partnerských vztahů, k genderovým normám a stereotypům atd.

Protože téma vlastní ženské identity je intimní a dotýká se osobních příběhů, objevily se v některých rozhovorech i momenty, kdy můj vstup do rozhovoru měl spíše intervenční charakter.

Rozhovory, které prezentuji v této práci proběhly v letech 2006-2008.

8. 5. Analýza dat

Analýza dat byla prováděna pomocí *otevřeného kódování*. V textu tedy byly vyhledávány významové celky, kterým byl přidělen kód, a jednotlivé kódy pak byly seskupovány do kategorií. Kódování a kategorizace probíhalo postupně rozhovor po rozhovoru a cyklicky. Vracela jsem se tedy k již okódovanému, přejmenovávala, nově seskupovala a postupně vytvářela strukturu. Otevřené kódování jsem prováděla jak metodou papír a tužka, tak pomocí softwaru ATLAS.ti.

Výsledkem analýzy je bohatý materiál kódů, kategorií i subkategorií. Z nich jsem vybrala ty, které mi vystupovaly v souvislosti s tématem jako nosné, významné nebo zajímavé. Vzhledem k možnostem této práce mi přišlo užitečnější zabývat se menším množstvím kategorií podrobněji, než se omezit na pouhý výčet všech kategorií vzešlých z analýzy. Kategorie, které vystoupily z kódování, a tedy výsledky výzkumu, jsou tu prezentovány v souladu s *technikou vyložení karet* tak, jak je popsána u Švaříčka a Šed'ové (2007).

9. Výsledky analýzy

9.1 Identita ženy

9.1.1 Proces

Analýza ukázala, že ženy zažívají svou **identitu jako proces**. Během života se může proměňovat vztah ženy ke skutečnosti, že se narodila jako žena, míra přijetí, spokojenosti a identifikace s vlastním genderem. Proměňovat se a kolísat může vnitřní prožitek vlastní ženskosti či ženství. Proměňovat se může i míra ukotvení ve své ženské identitě.

*„Mně trvalo hrozně dlouho, než jsem se vůbec přijala, že tedy jako jsem žena, a ještě občas někdy mám ten úlet, že (2) jako kdybych byla (1) spíš muž než žena (smích).“
(Hana)*

„Být ženou, no to pro mě znamená velkej problém. (3) Ted' jsem zrovna v takovém období, že... . To já právě ted' spíš objevuju. ...Takže být ženská to teprv...to asi je pro mě něco nového. (pláč)“ (Zuzana)

„No a když jsem se vdávala tak, takovýto, že jsem ženská, tak že bych tím byla teda nadšená. Celej život mě to štválo, že jsem ženská. A v podstatě to těhotenství první, když teda přišel [syn] na svět, tak mě to tak nějak jako došlo v tom špitále...Tak to bylo takový, že jsem si říkala, že to je úžasný, že jsem hrozně šťastná, že jsem ženská. Že mě to tak jako konečně přineslo pozitivní moment. Jo? V tomhleto. A řekla bych, že od té doby jsem spokojená, že jsem ženská... .“ (Ráchel)

Ženy uváděly **klíčové prvky**, které je ovlivnily ve vnímání a zažívání sebe sama jako ženy. Významný vliv na utváření jejich identity mělo potvrzování jejich ženství a ženské role rodiči či prarodiči. Důležité bylo především potvrzování jejich hodnoty jako ženy ze strany těchto významných osob. Dále zmiňovaly zkušenost mateřství, blízké přátelské vztahy s jinými ženami a vztah s partnerem.

„AB: Co dělá ženu ženou?“

E: ...Já myslím, že i otec. ...myslím, že pro tu holčičku je ten táta, a znám to od sebe, hrozně důležitý jako vzor. A že ona se chce líbit i vlastně mu. A on jí říká: „ty jsi hodná holčička, ty jsi moje krásná dcera, ty jsi“...já nevím...“ty pěkně voníš, voní ti pěkně vlasy“, jo nebo... tak v tom smyslu. A že to ocenění, co přijde vlastně od toho chlapa, tak to určitě formuje taky tu identitu ženy.“ (Eliška)

A řekla bych, že od té doby jsem spokojená, že jsem ženská, jo, že (2) ono to mateřství je asi fakt něco takovýho (3) pro mě. Kromě toho, že je to ten tvořivěj prvek, tak ten novejš člověk, kterej přijde, to je zázrak, to je takový... . Takže tohleto bych řekla je takovej zlomovej bod v tom přístupu ke mě samotné, jako v tom, že jsem ženská.“ (Ráchel)

„Kdybych to měla srovnat s tím, jak ta moje matka mě ovlivnila, to moje ženství, tak si myslím, že ty kamarádky mi ho ovlivnily mnohem víc. Prostě takový to ženský spojení se

spolu, taková [...] harmonie určité energie.... Je to ta podstata stejná! (9) Já nevím, pro mě je to pořád slovo domov.“ (Ráchel)

„No a co si myslím, že je ještě hodně důležitá věc (3) tak (2), že si myslím, že jako na ženskou, na ty pocity, na mě mělo vliv (2) to, že jsem vlastně potkala i toho P. Bylo to takový, já jsem z nějakého nepochopitelného důvodu měla pocit, že jsem žena, vedle něj. Já jsem to opravdu cítila, že toto je muž a já jsem žena.“ (Ráchel)

„No a opravdu to tak vnímám, že od té doby, co jsem poznala jeho, tak jsem si začala sama sebe daleko víc užívat jako ženské. Ne jenom jako vědomě, že o tom jako vím a přemýšlím. A hodně to je o svobodě od té doby mé vnitřní. ...protože on je sám svobodnej, a je jako dobře identifikovanej se svojí rolí, se svojí identitou mužskou. To tam hrozně hraje roli. Že on je v tom jako dobře zakotvenej. On to samozřejmě neřeší, ale on to tak žije. Že on to má v pořádku sám se sebou. Jo, a já jsem si pak mohla dovolit být plně si v té ženské identitě.“ (Natálie)

9. 1. 2 Identita žitá a identita rolová

Z rozhovorů vyplynulo, že lze rozlišit dva základní způsoby vnitřního kontaktu se svou genderovou identitou. Byly nazvány **identita žitá** a **identita rolová**. Liší se hloubkou ukotvení ve své ženské identitě.

Identita žitá, jak naznačuje samotný název této kategorie, je zažívání hlubokého kontaktu se sebou, se svými zdroji, je spojena s pocity svobody, volnosti, vnitřního souladu, jistoty a spokojenosti. Je stabilní v čase a prakticky nezávislá na situačních podmínkách.

Identita rolová vychází spíše z vědomí „jsem žena“. A být ženou znamená naplňovat určitou roli, žít, jednat a chovat se určitým způsobem. Spíš než o „splynutí“ se svou genderovou identitou tu jde o neustálý dialog, vyjednávání. Spokojenost a vnitřní pocit ženskosti více kolísá v závislosti na okolnostech. Ženy žijící tuto identitu se cítí více konfrontovány s normami a očekáváními společnosti. Více se vůči nim vymezují, ale zároveň jim více podléhají.

Ze zkoumání celkového způsobu, jak ženy o sobě hovořily, se také vynořil poznatek, že ženy, které jsou ukotvené v identitě žité, vykazují zdravou sebeúctu a vyšší míru sebehodnoty, než ženy pohybující se v identitě rolové. Protože sebeúcta a vědomí vlastní hodnoty jsou kvality, které jedinec nabývá v průběhu svého osobnostního vývoje, lze vyjádřit názor, že kvalitní identita je přímo provázána s osobní historií ženy a dosaženou osobní zralostí.

Z pohledu kvality života a psychické stability je pochopitelně žádoucí, aby žena byla pevně ukotvená ve své identitě, tj. z pohledu vývoje, aby dosáhla oné identity žité.

Cestu od identity rolové k identitě žité, směrem k hlubšímu kontaktu se sebou, svým prožíváním i životem popisují Hana a Natálie:

„...vlastně, co je to být žena, matka, to jsem se naučila až při třetím dítěti. To první a druhý to bylo pořád takový hraní na...prostě teď si hrajeme na maminku a teď tady máme tu domácnost, teď si tady vaříme. Takové to, jako kdybych (1) jsem to necítila, ale vlastně jsem to poznala až v okamžiku, kdy najednou jsem asi dospěla. Takže to se všechno úplně obrátilo a teď najednou to všechno začalo mít jiný smysl. ...jak se mi narodil syn, a jak jsem vlastně v tu chvíli nějak dozrála. Nevím proč zrovna tehdy, protože už mi bylo dvacet devět let, takže to bylo dost pozdě. Ale prostě najednou se to tak stalo, jako kdyby najednou někdo otevřel okno nebo rozsvítil. Najednou jsem začala mít pocit té skutečnosti, že to je skutečný. ...prostě docela jsem si uvědomovala samu sebe. Přestala jsem být dítě, který si hraje na něco a začala jsem si uvědomovat tu skutečnost, že takhle to je, a že je potřeba to žít naplno, protože tím člověk může hrozně pokazit, když to nežije naplno. Když si myslí, že to je jenom jako, a že to jde kolem, a že ono to nějak dopadne, to tak není.“ (Hana)

„...dřív jsem o sobě spíš jako přemýšlela jako o ženě. A teď už...ne že bych o sobě už nepřemýšlela jako o ženě, ale přidalo se tam postupně, řekla bych od těch pětadvaceti tak nějak... . Přidávalo se tam tak jako to prožívání sebe sama jako ženy. A opouštělo mě takový to...ten hodnotící rozměr. Takový to jak to mám a jak by to mělo být a jak bych to chtěla mít. A začalo se to sladovat s tím, jak mi je a jak se zažívám. ...připadám si v tom zralejší než dřív. [...] Jako víc spojená s ženskou energií, víc si v tom jistá, takový jako, že jsem se v tom zabydlela.“ (Natálie)

Další úryvek z rozhovoru s Natálií potvrzuje, že identita je proces a může probíhat v určitých fázích, od ojedinělých zážitků kontaktu se sebou až ke stabilnímu ukotvení v genderové identitě:

*„N: A dřív jako, když jsem ty zážitky měla, ty celistvý, toho všeho ženského, tak oni byly takový jak velmi ojedinělý. Jo, že jsem zažila něco, co bylo pro mne úplně úžasný. A vím o těch konkrétních situacích, momentech. A to bylo vždycky tak jako úplně ta vzácnost. A pak zas jako ten normální život, a zase byla taková jako vzácnost. No a teď se mi to jako...že už to není jenom ty ojedinělý vzácnosti, ale že to tak jako žiju. Že...
AB: ...to plyne pořád...
N: ...jo, jo.
AB: Jako nějaký kontinuum, že to plyne?
N: Jo, jo. Jako že už to není jako (4) dovolená u moře, ale že už tak jako je to pořád. Že to nejsou jenom takový výlety.“ (Natálie)*

Z analýzy tedy vystoupil obraz zdravé, plné a stabilní identity ženy. Ta je spojena s hlubokým kontaktem se sebou, svým prožíváním, i se svým tělem, s vysokou mírou sebeúcty a vědomím své vlastní hodnoty, které dávají pocit vnitřní jistoty, svobody a klidu. Taková žena je v dobrém kontaktu se svými zdroji, tvořivostí, může se svobodně pohybovat svým životem, navazovat kvalitní vztahy, rozvíjet svou individualitu. Respondentka Ráchel používá pro takovou ženu výstižný „in vivo“ kód „zpracovaná žena“:

„Zpracovaná žena je ta, která si je jistá sama sebou. Jistá tím, že je dobře, že je tou ženou. Žena, která se má ráda. Má k sobě (2) ten postoj, kterým se ona neznechodňuje

před tím okolím, ale zároveň se tím ani nepovyšuje nad to okolí. Protože jestliže se mám ráda, tak pak mám ráda i to svoje okolí. Ono je to vlastně v rovnováze, o tom je zpracovaná žena, že je to v té rovnováze. Že prostě nechci být víc a nechci vám to tady teďka nandat, jaká já jsem superžena. A není to ani o tom, že já si nic nezasloužím a musím vás tady neustále obsluhovat a všechno si zasloužit. A zpracovaná žena je vlastně v tom, že, když tohleto ona pochopí (2) ten princip té lásky a té vnitřní jistoty, tak si potom myslím, že ta žena dovede být krásná se vším všudy, jak prostě narostla, jak ji pánbůh stvořil, jo? A vyzařuje z ní ta krása, i prostě fyzická krása, přestože nemá nějaký parametry, který si někdo vymyslel. Takže si myslím, že na té zpracované ženě je vlastně ten klid, ta láska, jistota, ale přitom ta energie, tvořivost. (2) [...] To už je vlastně v tom klidu.“ (Ráchel)

9. 1. 3 Spokojenost a nespokojenost s genderem

O tom, že identita ženy je procesem svědčí i další kategorie, která vystoupila z analýzy. Ukázalo se, že některé respondentky během svého života vykazovaly a vykazují různou míru **spokojenosti** respektive **nespokojenosti s genderem**, ke kterému náleží.

Nespokojenost s genderem vycházela ze srovnávání role přisuzované ženám s genderovou rolí mužů, tak jak se s nimi potkávaly ve svém životě, převážně v rodinách.

„...asi je to o tom, že člověk žije v něčem, vidí jak se něco nějak řeší, jak to funguje a v podstatě by chtěl dělat něco jiného, co dělá ta druhá půlka populace.“ (Ráchel)

Nespokojenost se svým genderem mohla vyústit v přání být chlapcem, mužem. Muži a mužské kolektivy pak pro tyto ženy představovali a představují referenční skupinu, a to z těchto důvodů:

- muži jako nositelé vyšší hodnoty. Dívky či ženy zažívaly nebo pozorovaly, že chlapci či muži jsou ve společnosti, rodině považováni za pohlaví s vyšší hodnotou, než ženy. V rodinách se to projevuje například přáním, aby očekávané dítě bylo mužského pohlaví. A v této souvislosti se objevilo i téma patrilinearity, tj. že v rodinách se příjmení předává po mužské linii. Chlapcům je také věnováno více pozornosti.

„...jsem se měla narodit jako chlapeček a narodila jsem se jako holčička, maminka omdlela, když jí řekli, že to není chlapeček. ...No a asi jsem chtěla být kluk kvůli tomu, že mi maminka celý život vykládala, jak čekala, že se jí narodí ten Michal, ale ona mi to říká i teď, jaký by ten Michal asi byl, jak by s k ní asi choval, jaký by to bylo, kdyby ten Michal... . (2) Tak mně to vždycky strašně ubližovalo.“ (Hana)

„Když se mu [otci] narodila ta třetí [dcera], tak jsem se nedávno dozvěděla od táty, že mu děda v podstatě řekl takovou strašnou věc. No prostě děda tátovi řekl „když neumiš dělat kluky, tak se na to vyser“, jo? To mu řekl, ale prostě celá ta rodina očekávala, že tam bude ten nositel toho rodu a oni najednou prostě K-ovi mají samý ženský, tam není žádný chlap, tam to skončilo, jo? ...ten nositel rodu je vlastně u nich v tom, že ty jsi ta úžasná bytost chlapečku, která prostě teď má tu možnost být skvělejší, my tady všechno pro

tebe uděláme, abys mohl růst až do nebe, aby si prostě byl to úplně nejlepší na světě, byl si machr. Uděláme ti podmínky pro to, aby teda jako fakt jsi měl tu možnost takhle vykvést. Všichni kolem tebe budem poskakovat a pak na tebe budem náramně pyšní budem všichni říkat „toto je můj syn“.“ (Ráchel)

„Já jsem prostě viděla že ta holka je míň. ...já si myslím, že je to daný tou rodinou, že ti kluci můžou víc, navíc o těch klukách se furt mluví, jo?“ (Ráchel)

- muži jako nositelé lepšího charakteru. S muži jsou tu spojovány kvality jako přímost, otevřenost, férovost, stabilita vztahů. Ženy jsou naopak spojovány s přetvářkou, intrikami a pomlouváním.

„Ty chlapi mi přijdou takový opravdový, opravdovější, jo, že tam není žádná přetvářka a je to takový víc na rovinu a pro mě je to čitelnější.“ (Eliška)

„Vždycky jsem si říkala, no chlapi ty se poperou, nebo kluci, jo? Ty se poperou, ale ty holky ty se pomlouvaj a dělaj na sebe takový všelijaký podrazy.“ (Ráchel)

„víš, když jako jsem viděla, jak holky se pomlouvají, jak chvíli jsou kamarádky, pak zase nejsou, tak pro mě ten svět byl takovej nebezpečnější, protože jsem věděla, že ono se to mění.“ (Zlatka)

- muži jako nositelé žádoucích kvalit a možností. Respondentky tu reflektují, že mužské kolektivy umožňují soutěž, větší svobodu projevu, jejich aktivity mají energičtější a dynamičtější charakter.

„Možná taková ta férovost, otevřenost, (2) možná i trochu soutěživost, že jo ty chlapi mezi sebou tak jako soutěží. Kdežto ty kamarádky si musí být rovný, a teď si to dokazovat různě tu nějakou vřelost nebo já nevím co. A tam to nemusíš dělat (zasmání) nemusíš se s tím zdržovat. ...že tam je možná větší svoboda jako v těch chlapeckých [kolektivech], že ten člověk se může víc chovat tak, jak mu je. Že když jsi s těma holkama, tak už musíš myslet hodně na ty druhý.“ (Eliška)

Já si myslím, že maj prostě víc volna, spíš jako ten život takovej, řekla bych, maj tam hodně zábavy...“ (Ráchel)

„E: No mě vždycky přišlo, že ti kluci dělají ty velký věci. Že oni tam si hrají s těma autama, bouchají je o sebe, a my tam řešíme nějaký panenky. To mi přišlo hrozně ponižující, jo možná. Já jsem taky chtěla, aby do toho zvuku a...to je úplně taková jiná dynamika aj těch her.“

AB: Jiná dynamika, takže tam šlo i o tu dynamiku, jako o nějakou aktivitu...?

E: Nějakou asi akčnost. (2) Oni všechno tak dělali zažraně, že jo, jako kdyby řešili velkej problém.

AB: A co ty holčičky?

E: Ty holčičky, ty vždycky tak cvrlikaly u okna (smích).

AB: A ty jsi cvrlikala s nimi?

E: No ne. Já jsem právě že útočila na ty kluky. Jako myslím si, že jsem se chtěla dostat mezi ně a taky s nima bouchat ty auta.“ (Eliška)

Nespokojenost s genderem pak ve svém důsledku ovlivňuje chování. Směřuje dívku nebo ženu **k vyhledávání přátelství** spíše u mužů nebo **v mužských kolektivech**. A vede ji ke **snaze se mužům vyrovnat**, provádět stejné aktivity jako oni.

„Tak jak si tak vezmu ty kolektivy, víš i v těch školách, tak jsem radši byla s klukama, se víc bavila. ...Dodneška. Že mám víc kamarádů jako kluků.“ (Eliška)

No, já vím, že jsem vždycky hrozně měla potřebu soupeřit s těma klukama. Nevím, jestli mi přišlo, že jako mají to výhradnější postavení, třeba ve školce. Jo, že jsem vždycky měla potřebu dokazovat, že si myslím, že já jsem stejně možná dobrá.“ (Eliška)

„...jak jsem se snažila těm klukům vyrovnávat. Ale to nebylo vyrovnávat, ale já jsem je vždycky musela předběhnout, předhonit, musela jsem utíkat rychleji a přervat je. (2) Musela jsem být pořád jako na špici, nejlepší...“ (Hana)

Analýza ukázala, že nespokojenost s genderem udávají ženy, které jsou osobnostním založením temperamentní, aktivní a energické. Naopak žena, která má klidnější, pasivnější a jemnější povahu zažívá vnitřní soulad se svou genderovou rolí.

Nabízí se vysvětlení, že dívky, jejichž osobnost vykazuje vlastnosti tradičně přisuzované spíše mužskému pohlaví, častěji narážejí na kritiku okolí, které se je snaží socializovat žádoucím směrem a dostávají se tak nutně do vnitřního konfliktu mezi vlastní přirozeností a požadavky okolí. Protože omezování vlastní přirozenosti prožívají úkorně, může v nich v celku pochopitelně vyvstat přání náležet k pohlaví opačnému, kde by tyto své vlastnosti mohly otevřeně a svobodně projevovat. Dívky, jejichž temperament odpovídá představě o ženě, takový konflikt nezažívají a jejich socializace do příslušné genderové role probíhá plynule. Naopak vnímají negativně, pokud jsou po nich požadovány aktivity přiřazované spíše mužskému pohlaví.

Toto vysvětlení podporují i následující výroky Hany, Ráchel a Natálie:

„AB: A proč jste chtěla být dlouho kluk?“

H: (3) No protože jsem chtěla podávat ty úžasné výkony. (7) V tom založení je mi to přirozenější, tak nějak, protože já jsem byla hrozně energeticky nabitě dítě...“ (Hana)

„Ale myslím si, že to je prostě o tom, že člověk měl tu energii. Možná, že tím, že oni po mě chtěli fakt ať jsem hodná holka, sedím u klavíru a hraju. Tak, že vlastně ta energie byla nějakým způsobem jako usměrňovaná, já nevím jestli přímo potlačovaná, ale usměrňovaná do takovýho jako abych teda fakt jsem seděla na tom zadku a byla v klidu. A já jsem potřebovala to ze sebe nějakým způsobem dostávat. A tak jsem asi toužila potom být tím klukem, protože ti kluci to můžou. Oni se prostě rozběhnou a porvou se a vylezou si na ty ploty, stromy a tak. Kdežto ty holčičky v těch šatičkách to přece dělat nesměj.“ (Ráchel)

„... jakoby si [otec] nevšiml toho, že jako ta holčička. No mně to tak trochu připadalo, jako kdyby po mě chtěl věci jako od kluka. Ale to bylo tím, že to byly takový akčnější jako...já nevím, lyže, kolo...“ (7) Jo, mně to tak připadalo. Možná i proto jsem si to pojmenovala tou spartánskou výchovou. Hodně to bylo výkonový takový.“ (Natálie)

9.2 Definice ženy

Tato kapitola uvádí nejvýznamnější specifické či typické charakteristiky žen, podstatné z hlediska její identity, tak jak vystoupily z procesu analýzy.

Cesty, kterými ženy v tomto výzkumu vymezovaly samy sebe jako ženu i ženy obecně byly různé. Převážně se objevovaly definice skrze:

- potřeby a touhy

„Řekla bych, že jsem bytost toužící po svobodě, kontaktu. Bytost, která (2) potřebuje za každou cenu tvořit. Tu svobodu vidím v tvoření. V podstatě, když nemůžu tvořit, tak jsem zjistila, že mě to ubíjí. Jo, že vlastně z toho tvoření čerpám tu energii. ... No (3) jsem člověk, kterej potřebuje (4) s láskou lidi k něčemu dovést, ale taky potřebuju sama, aby mě občas někdo, když už jsem unavená, aby mě někdo zvedl a (2) přenesl přes něco, jo? (1) Není to o tom, že vždycky jsem schopná dojít vlastníma silama, jo? (1) Někdy je toho moc a potřebuju (1) ochranu. (1) Potřebuju někoho, kdo (1) mě obejmě, kdo mi taky dá nějakou lásku. Nemůžu ji pořád jenom vydávat. ... Jsem bytost, která potřebuje velký prostor. To taky. V prostoru jsem vyrostla a kdekoli se vyskytnu...tak můžu žít v malém prostoru, ale lepší se mi žije v tom velkém, protože potřebuju dejchat. (3) Tam, kde ten prostor je malej, tak se ho vždycky pokouším zvětšit.“ (Ráchel)

- role

„Jsem dcera, jsem přítelkyně, jsem kamarádka, sestra. Hodně to rolové mi tam vyjždí. Jako vlastně jsem profesí, jako že už jsem něco vystudovaného, takže jsem sociální pracovnice.“ (Antonie)

- intrapsychické charakteristiky – vlastnosti, prožívání

„...taková ta energičnost, sebevědomí, ale také ta empatie, taková nějaká otevřenost. A takový pozitivní ladění, vyrovnanost, harmonická osoba. (10) Nevím, hlavně asi ta otevřenost. A takovýho něco...nějaký vyzařování něčeho příjemného.“ (Zuzana)

„No tak já jsem impulzivní, já jsem střelec, tak střelená (smích). Impulzivní, vášnivá, co se týče projevování citů...“ (Hana)

- vnější projevy a charakteristiky – chování, vzhled

„Ženu ženou? (5) Tak její chování. Nejenom k mužům, ale i k ženám i k dětem. Že je taková...více méně bývá jemnější než ten muž. A i menší fyzická konstituce oproti mužům. Takže ty svaly... . I třeba ženu ženou i oblékání taky, jak se upravujeme.“ (Zlatka)

- biologické

„To ženství to si zas představuji třeba (2) moje prsa, moje tělo, třeba pravidelnou menstruaci, těhotenství, porod.“ (Zlatka)

- metafory, archetypy či vnitřní obraz ženy.

„Někdy víla. Někdy čarodějka. ... Někdy hodnou holčičkou. Někdy Divou Bárou. ... Někdy jsem malinkou myškou. (2) Někdy predátorkou. ... Že jsem divoženkou. Protože někdy si ten život vedu po svém.“ (Zlatka)

„...co je pro mne ta žena, ten archetyp jako, tak tam mám citlivost, vnímavost, křehkost, něžnost, čistotu, vůně a (2) ladnost, svůdnost taky, smyslnost. A pak jako ta....to je ještě trochu jiný...ta erotická stránka, sexuální.“ (Natálie)

Než se budu podrobněji věnovat vybraným kategoriím, chtěla bych tu uvést dvě definice ženy, které představují v prvním případě referenční obraz ženy, ve druhé pak výčtem charakteristik archetypální ženu, kterou respondentka nazvala „in vivo“ kódem „univerzální žena“:

„Jak já si představuju ženskost, která se mi líbí, tak (2) je to taková ta energičnost, sebevědomí, ale také ta empatie, taková nějaká otevřenost. A takový pozitivní ladění, vyrovnanost, harmonická osoba. (10) Nevím, hlavně asi ta otevřenost. A takovýho něco...nějaký vyzařování něčeho příjemného. (4) Tak bych to já třeba chtěla mít, nebo takový ženský se mi líbí.“ (Zuzana)

„něžnost, jemnost, ladnost, pohyb, citlivost, vnímavost k sobě i druhým, dotyky, starostlivost, péče, zdravý rozum, křehkost, čistota, vůně, svůdnost, smyslnost, živočišnost. Je odvážná, statečná, vytrvalá, trpělivá, intuitivní, tvůrčí, opatrná, zranitelná, praktická, odolná, rovnocenná ve vztahu k mužů, s tím, že je respektuje, samostatná, vnitřně svobodná, předává život, je ve spojení se spiritualitou, vyšším principem.“ (Natálie)

9.2.1 Aspekt jemnosti ženy

Jako významná kategorie v rámci identity ženy vystoupil **aspekt jemnosti ženy**.

Jemnost je kvalita, kterou žena zažívá na intrapsychické rovině:

„Já jsem se cítila strašně jemná. (3) Opravdu jsem cítila něco, co bych nazvala, že jsou prostě vyložené takový ty ženský vnitřní pocity. Takovou tu ženskou jemnost, křehkost.“ (Ráchel)

A projevuje se i navenek:

- v jejím chování:

„Ženskost podle mě, to by mělo být (4) taková jemnost v konání veškerém...“ (Hana)

- ve způsobu jak se pohybuje, ve formě ladnosti a elegance:

„E: A hodně je to určité o pohybu, o tom jak se hýbe.

AB: Co by v tom pohybu měla mít?

E: Ladnost.“ (Eliška)

„...ladná, jak je taková elegantní, a jak se velmi elegantně pohybuje.“ (Natálie)

Dalšími kvalitami, které se s kategorií jemnosti pojí jsou sladčnost, lehkost, něha, hebkost, měkkost, pružnost, láska, vůně, čistota.

„...že ony jsou jakoby něžné.“ (Antonie)

„...vůně. Lidská, myslím tím, ne parfém. A (2) čistota.“ (Natálie)

Jemnost byla označena za důležitý aspekt ženy. Jedna z respondentek vnímá, že tato kvalita se v ženě vyskytuje jako jakýsi archetyp, esence, kterou v sobě má každá žena a je třeba ji hledat, být s ní v kontaktu. Tento aspekt ženy nazvala „vnitřní víla“.

*„Tak jsem taky potřebovala najít to něco, prostě tu vílu. [...] ...myslím si, že každá ženská ji v sobě má, jenom by jí prostě měla hledat, jo? Že je to součást. (3) Že asi tehdy teprve se cítím jako žena, když vnímám i tu vílu, protože si uvědomuji tu jemnost...
...Vila je něco strašně jemného v ženě. ...je vtom prostě něco nepolapitelného, nezachytitelného, strašně jemného, krásného. Něco, co se prostě otevírá úplně uvnitř v té duši. Úplně na tom dně. Jako kdyby to byla květina na dně studně, ke které se musíš propracovat. Nahoře musíš odházet ty bláta, musíš projít tím kamením, co je ohrazený, pak se musíš potopit. A vlastně až dole na tom dně je rozkvetlá ta kytička. Stojí to strašně práce se tam dostat. [...] Myslím si, že ta vnitřní víla, že je to až jako kdyby skoro pocit vlastní duše, jo.“ (Ráchel)*

Respondentky se také zažívají jako křehké, **zranitelné**.

„Že jsem jemná, křehká (4) i zranitelná vlastně.“ (Eliška)

„...že se možná cítím křehce, že se cítím oslabeně, zranitelně.“ (Antonie)

Reflektují slabší fyzickou konstituci žen oproti mužům. A s tím související vyšší míru ohrožení ve srovnání s muži, i ohrožení ze strany mužů.

*„AB: Co pro tebe znamená být ženou? S čím to máš spojené? [...] E: Taky to mám spojené s tím, že jsme ohroženější pohlaví. A to asi vychází že jo z rodiny: „musíš na sebe dávat pozor, všude jsou ti maniaci, nevstupuj k nikomu do auta“, teď to znásilňování, že jo většinou znásilňují ženy.
AB: Aha, takže ty rady, co k tobě přichází od rodičů během výchovy... E: Jo, jo. Ale taky z prostředků televizních. Oběti většinou domácího násilí jsou taky ženy. Takže i taková jakože nedostatek...že se nemůžu dostatečně ochránit třeba před druhým.
AB: Takže to sebou nese nějaký pocit ohrožení? E: Jo!“ (Eliška)*

9.2.2 Síla

Respondentky se shodují, že ženy disponují zdrojem, který tu byl nazván **síla**. Tento zdroj se projevuje v různých konkrétních podobách, kvalitách či schopnostech.

Lze rozlišit **aktivní a pasivní formu síly**.

Aktivní forma se projevuje ve schopnosti jednat, v asertivitě, aktivním přístupu, energičnosti, přímosti, dominanci, schopnosti jít si za svým.

„...docela jsem energická. A bych řekla mám schopnost překonat spoustu věcí. Docela mám schopnost jít za tím, co chci. A většinou se mi to podaří.“ (Zuzana)

„...myslím si, že prostě i takový ženský, co jsou takový nějaký rychlejší, trošku agresivnější nebo v něčem tady takovým, kde mají ten tah na cíl, tak si myslím prostě, že

i tohle je podoba ženy, že to tam patří taky, jo? (6) A že to patří i k té ženskosti, že to bych jako nepovažovala za (1) za nějakou čistě mužskou vlastnost. “ (Ráchel)

Pasivní forma síly se pak projevuje v kvalitách jako je odolnost, vytrvalost, trpělivost, schopnost snášet zátěž. Nejedná přímo a otevřeně.

„...ale spíš (3) taková jemná bytost, která dokáže na to okolí působit ne tím, že mu nařeže, že se s ním porve, ale že má v sobě tolik síly, že spíš vlastně se spíš pere jako vevnitř, že pomůže takovou vytrvalostí, takovým nezdolným působením, jo? Než že by přišla a tak nějak jako zasáhla.“ (Ráchel)

„Že [žena] musí být silná a vydržet prostě... “ (Eliška)

Dále respondentky rozlišují mezi **fyzickou silou** a **silou psychickou**.

„...myslím si, že ženský mají hodně síly, přestože vlastně jsou to takový jako slabší bytosti, ale nemyslím tu sílu ani právě po té fyzické stránce, spíš jako že (4) jsou schopný spoustu věcí zpracovat, srovnat se s nima.“ (Ráchel)

Z analýzy vyplynulo, že fyzická síla a aktivní forma je spojována s muži, psychická síla a pasivní forma pak spíše se ženami. Odráží se tu tedy tradiční genderové rozlišování. Žena i muži disponují stejným zdrojem – silou, ale existuje ženský a mužský způsob jak ho využívat. Žena může používat i aktivní formu síly, ta jí dává kupříkladu schopnost prosadit a realizovat své zájmy či potřeby. Ale pouze tak, aby v konkrétních projevech nepřekročila rámec svého genderu. Jinak je to považováno za destruktivní pro její identitu ženy, s negativním dopadem na její psychiku i vztahy s okolním světem, a může být vystavena kritice.

„E: (3) Tak jako ti chlapi pronikají (zasmání) vždycky. ...Oni prostě jdou a co chtějí, to si vezmou. My to musíme tak jakože pomaličku, polehoučku, s dlouhým vysvětlováním, jo?

AB: A žena to nemůže udělat přímo?

E: Myslím, že ne.

AB: Proč ne?

E: (2) No tak to by ztratila tu ženskost.

AB: Aha, takže aby zůstala ženská, tak nemůže jít a vzít si to, co chce.

E: Jo. Ona to musí naznačit. (3) Tak že jo vždycky, když někam jdeš a bereš si to přímo, tak buď je to velká kritika na tebe nebo nejseš dostatečně empatická, nebo jsi příliš „ženská v kalhotách“ nebo jak se to říká. Já nevím, jestli to patří k té výchově.

AB: Takže, když už by to ta žena dělala, tak by za to byla docela kritizována?

E: Jo. A už by to byl chlap.

AB: Už by to byl chlap, a myslíš, že i uvnitř?

E: No právě že uvnitř by to byl chlap.“ (Eliška)

Síla je kvalita, se kterou je třeba se učit zacházet:

- tak, aby byla **užívána konstruktivně** a nikoli destruktivně.

„[žena] vlastně si je vědomá toho, že má tu sílu a je si vědomá toho, že ta síla je ke stavění i ničení a snaží se s tím nějakým způsobem pracovat. Ale mít tu sílu v sobě ráda a používat to, aby to nebylo ani sebedestruktivní, a ani aby to nebylo destruktivní pro to okolí. ... že vím, jakou silou disponuji, s tou silou se učím celý život pracovat, abych

nepřizabila svoje okolí, nebo naopak abych byla schopná to okolí třeba bránit, nebo prostě vůbec jako sama někam dojít.“ (Ráchel)

Síla je ženou užívána destruktivně, pokud je nezvládnutá, nebo je směřována s negativními úmysly. Mezi konkrétní projevy patří například manipulace, intriky, využívání poznatků o druhém proti němu.

„...myslím si, že my ženy máme velký dar ubližovat psychicky. Že víme jak to nastavit tak, aby to bolelo...“ (Zlatka)

- tak aby její užívání a projev byly **v souladu s genderovou rolí:**

„... v sobě cítím hodně síly, se kterou se musím naučit hospodařit, abych nezlikvidovala své okolí. A myslím, že (3) když vlastně jsem v souladu sama se sebou, i s tím, že jsem vlastně žena, to znamená ta jemnější bytost, ale přitom mám tu velkou sílu, tak když tohleto dostanu do souladu, že se ta síla projevuje v té jemnosti. V tom, že prostě nevezmu ten meč a nebudu sekat ty hlavy, ale že to budu dělat jinak, tím ženským způsobem, abych prostě ze sebe neudělala chlapa. [...] Kdežto mám prostě pocit, že hodně ženských to neřeší, že by pořád měly zůstat téma jemnými ženami, ale prostě přijmou jako kdyby roli toho muže a tím pádem jsou takový napůl chlapi.

AB: Mám tomu rozumět tak, [...] že to je o tom, že ta žena se tu sílu musí naučit používat ženským způsobem a ne tím mužským?

R: Ano, takhle.“ (Ráchel)

Výjimkou však mohou být případy, kdy je třeba **aktivně chránit své děti.**

„... je pečující, zároveň ale jak může být i dravá a nebezpečná vlastně. Že když je to důležitý, tak prostě...“ A teď se mi to hrozně propojuje s tím mateřstvím.“ (Natálie)

„...byly takové ty momenty, kdy jsem věděla, že ten partner...že se v tom manželství dějí nedobré věci, které spíš ubližují, tak já jsem musela zaujmout tu roli té ochránkyne. Takže jsem tam popřela i jakoby ženu, partnerku a musela jsem být ochránkyní. [...] Popřela jsem takové ty věci, které bych jako ženská běžně dělala. [...] Pečovat. Věnovat se spíš takovým těm věcem jako té podpory, takové povzbuzování. Spíš pak, když bych to přirovnala, tak prostě ženská se zbraní v ruce, která prostě chrání.“ (Zlatka)

Objevilo se také chápání **síly jako archetypu, mužského principu v ženě**, oproti jemnosti jako kvality ženské. Síla je popisována jako kvalita, která dává ženě strukturu, dává jí schopnost jednat, prosadit se, postarat se o sebe, chránit se. Je pro zdravý život ženy nezbytná. Pokud jí nedisponuje, je slabá. Pokud žena není v kontaktu s tímto archetypem, není schopná se vyrovnat s obtížnými situacemi. Jemnost a síla by měly harmonicky spolupracovat, jejich působení by mělo být v rovnováze. Je zřejmé, že toto pojetí je velmi blízké konceptu C. G. Junga a jeho archetypům Anima a Animy.

„...ta žena obsahuje i toho muže. To tam prostě patří. [...] To znamená, že já potřebuju být aktivní, potřebuju mít ten tah na cíl jako kdyby, ale přitom to pořád ke mně patří, že jsem žena. Je to důležitý, abych nebyla slabá bytost, jo?“ (Ráchel)

„AB: Ta síla jí dává strukturu?

R: No! To jí dává tvar. A potom taky to (povzdech) aby se vyrovnala s věcmi, aby něco činila, aby jí to dalo odvalu. (4) Aby se to mohlo zase pohnout. (6) Protože víla [jemnost] sama o sobě [...] tak když by prostě přišla do situace, která je hodně zlá, tak by jí to zničilo. Protože by prostě neměla tu strukturu, která by jí udržela při životě.“ (Ráchel)

„A jemnost. A zároveň (4) jako pevný objekt. Ta jemnost a zároveň...jo že to může být bezpečný ten dotyk, že to není jenom takové to jemný, letný, ale pevný jako objekt.“ (Natálie)

Kategorie síly zahrnuje dále kvality:

- **rozhodnost.** V citátu se mimo jiné opět objevuje požadavek na genderově příslušný projev.

„A ženskost by mělo být to pohlazení a pochopení, a taky rozhodování, v okamžiku, kdy je to třeba, s tím ženským citem. (6) Když je třeba rozhodnout třeba o nějakém problému, (4) tak to udělat jemně a přitom rázně, protože ženskost neznamena, že mlčím a podřídím se za každou cenu, ale že nějak dovedu dát najevo ten svůj pohled a dovedu ho prosadit, ale ne násilím.“ (Hana)

- **schopnost být oporou**

„Ženskost je asi taky to, že ve chvílích, které jsou těžší pro ostatní tak (2) tak se nezačnu hroutit, ale jsem schopná to vzít (1) nějak a unést to všechno a podržet ty ostatní.“ (Hana)

- **samostatnost, soběstačnost, zodpovědnost,** což jsou kvality, které ve svém důsledku umožňují ženě být nezávislou.

„...zodpovědná, samostatná a soběstačná.“ (Natálie)

9.2.3 Vztahovost

Téma vztahů procházelo napříč všemi rozhovory. Bylo zmiňováno prakticky ve všech existujících vztahových kontextech: vztah s partnerem, rodinné vztahy, vztahy v širších kolektivech, pracovních i školních, přátelské vztahy obecně, přátelské vztahy s jinými ženami, i na úrovni společenské.

V blízkých vztazích se objevovaly témata blízkosti, lásky, intimity, touhy po kontaktu, potřeba podpory, ochrany Vztahovost se projevovala ve vyladění na potřeby druhých, v péči o druhé a o jejich potřeby, v touze, aby se blízkým lidem dařilo dobře a byli šťastní.

„...pro mě je důležité nebyť sama. Vědět, že (6) jsou kolem mne lidi, s kterými mohu promluvit.“ (Hana)

„...jsou pro mě důležitý (1) lidi, vztahy s nimi.“ (Ráchel)

„Potřebuju [...] aby mě občas někdo, když už jsem unavená, aby mě někdo zvedl a (2) přenesl přes něco, jo? (1) ...Někdy je toho moc a potřebuju (1) ochranu. (1) Potřebuju někoho, kdo (1) mě obejmě, kdo mi taky dá nějakou lásku.“ (Ráchel)

„...mám potřebu se starat, pečovat o druhé, přijímat je tak jako...partnery, děti k sobě a starat se o ně. Mít přátelé, být s nima v kontaktu. (5) je důležité mít vedle sebe partnera, se kterým si rozumím. Je důležité mít vedle sebe své děti, tak jak potřebují.“ (Zlatka)

„...když jim [dětem] se něco nedaří, tak mě to hrozně bolí. ...všecko co je začne trápit, tak mě prostě bolí. To bych si přála - aby to těm dětem vycházelo všechno.“ (Hana)

Na úrovni pracovních či školních kolektivů se podle respondentek projevuje vztahovost ženy v tendenci dbát na rovnocennost členů, spíše hledat soulad, než soutěžit, v zohledňování potřeb členů skupiny a vyjadřování náklonnosti. Systém fungování kolektivu by měl být založen spíše na přátelství a soudržnosti, než na individualismu, který respondentky vnímají jako typický pro muže. Maccoby (2002) například v této souvislosti hovoří o *kolaborativním diskurzu*.

„...ty kamarádky si musí být rovný, a teď si to dokazovat různě tu nějakou vřelost nebo já nevím co. Že když jsi s těma holkama, tak už musíš myslet hodně na ty druhý.“ (Eliška)

„Myslím si, že muži mají jiný systém řízení a práce, než mají ženy, jo? (3) Myslím si, že ženská [...] i když bude šéf, tak že bude vypadat jinak než ten chlap. [...] že to bude spíš na tom (1) přátelství, na té soudržnosti. Kdežto ten chlap si myslím, že bude spíš chtít jako čnět.“ (Antonie)

Na širší společenské úrovni je podle respondentek žena nositelkou „lidskosti“, která se projevuje v předjímání a zohledňování dopadů konkrétních rozhodnutí na kvalitu života lidí, ve zvažování jaké důsledky bude mít aktuální konání lidstva na budoucnost, tedy např. v ekologickém citění. Žena je tu tedy definována jako nositelka diskurzu vztahovosti, oproti mužskému diskurzu individualismu.

„Specifický možná v té lidskosti, si myslím. V té lidskosti a v tom, že možná i žena dovede víc stmelit. Jo jak je schopná tu rodinu držet, tak si myslím, že třeba i ten národ je schopná víc udržet, a dát tam ten nějaký smysl, který lidi postrádají“ (Antonie)

„Že jí nepůjde o to získat prachy, peníze nebo vybudovat spoustu továren, ale že bude tak víc myslet i do budoucna a v širším, širokospektrálním, bude hodně zvažovat, hledat možnosti, aby to vyhovovalo co nejvíce lidem, dětem, dospělým, starým. ...není omezená jenom na ty své potřeby, což vnímám u těch mužů...“ (Antonie)

„To znamená, že když se rozhoduje nad nějakou věcí, tak třeba už plánuje jak se to promítne do budoucna, co to udělá... Kdežto ta žena, ta spíš vidí to k čemu to povede, protože se jí to prostě spojuje a je tam ta intuice, jo? Že má možnost tomuhle tomu naslouchat, a proto vlastně by se ta politika, situace ekologická, že by se tyhle věci mohly změnit, kdyby byla větší příležitost (2) tam tohleto vnášet.“ (Ráchel)

„No šťve mě strašlivě politika, protože pracuji v charitě a vidím, (2) jakým způsobem se přistupuje k lidem. V podstatě ta politika vůbec [...] [...] prostě se nezajímá o jednoduché lidi, tam se hrají takové hry nějaké nahoře. A ti obyčejní lidi, kteří jsou na

tom závislí, jak to ti politici rozhodnou, tak jsou vlastně v tom úplně nepodstatní, nikoho nezajímají. Takže toto mě štvě hrozně.“ (Hana)

Pozitivně vnímaný a důležitý je blízký a důvěrný kontakt s jinými ženami, přítelkyněmi. V tomto **ženském společenství** zažívají ženy důvěru, intimitu, harmonii, klid, vzájemnost, spojení ženské energie, ve kterém je síla.

„Asi ta intimita, že o sobě víte všechno, a že třeba tam přijdeš a ona už jak vidí jak jdeš, tak už „ty jsi zase...tobě se něco stalo“ takový to, ta intimita. (3) Nebo důvěra. Že můžeš přijít s čímkoliv a neodsoudí tě, nebo nebude ti hned doporučovat něco, můžeš se tam třeba vybrečet.“ (Eliška)

„Člověk si toho užije, že je s něčím takovým stejným, takový namnožení sebe nebo jak to mám říct (smích) ...A dovedu představit, jak by jsme to tady na té zeměkouli převrátily.“ (Ráchel)

„Mít kamarádky, se kterými si rozumím. Je důležité s nima mít své tajemství. Mít možnost třeba probrat s těma kamarádkama, co se u mě děje. Mít s nima nějaký volný čas. Ty zkušenosti si předáváme.“ (Zlatka)

V rámci vztahů ženy uplatňují ženy vlastnosti a dovednosti, kterými se samy definovaly a označovaly je za charakteristické pro ženy. Patří mezi ně empatie, vnímavost, citlivost, intuice, schopnost naladit se na druhého člověka, pochopit ho, porozumět tomu, co se v něm děje.

„Ona[žena] má spoustu těch antének zachytit ledacos.“(Ráchel)

„...jsem hrozně citlivá, dovedu pochopit úplně ty nejjemnější věci, dovedu na ně reagovat....“(Ráchel)

„To[ženské vidění] je takové víc citovější a intuitivnější. Ženy cítí víc dopředu, cítí podvědomě, jak asi to je. Nevím, jestli to tak má každá žena, ale myslím si, že většinou jo.“ (Hana)

Vztahovost je chápána jako součást identity ženy, jako specifická kvalita žen.

„Myslím si, že k ženskosti patří spojování (1) lidí, jo? Že tak jako propojovat svět. Není to jenom o té ženské komunikativnosti, ale je to i o té touze prostě ty lidi dávat dohromady. Myslím, že tohle je takový hodně ženský.“ (Ráchel)

A je dokonce umisťována do „středu“ osobnosti. Natálie se zažívá jako:

„... z pohledu těch druhých lidí místo, kde oni můžou prostě se zastavit, spočinout, popovídat si, mít nějaký zážitek, dotknout se, něco si vzít, já jim něco můžu dát... takovej jako prostor na setkávání... Je to ta vztahová rovina. A není to jenom jako, že tady jsem pro ty druhé. Můžem se tam potkat, a tam se může udát hodně věcí. (Natálie)

9. 2. 4 Mateřství

Mateřství, tj. samotná možnost nosit a přivést na svět dítě, těhotenství, porod, kojení a péče o dítě, tak jak vystoupilo z analýzy, se jeví jako velmi silně provázané s ženskou identitou. Respondentky jej situují do samotné podstaty ženské identity. Mateřstvím je definována identita ženy, její role. Patří mezi základní očekávání společnosti od ženy. Je chápáno jako poslání ženy. Mateřství dává ženě v rámci lidského druhu jedinečnost.

„No a role ženy by se dala definovat jako, že žena je matka, roditelka života. A je fakt, že v tom jí muž zastoupit nemůže.“ (Hana)

„...takovou jako možnost právě dávat ten život, postarat se o něj. Takže v tomhle vidím velké zdroje té ženskosti.“ (Antonie)

*„AB: Co si myslíš, že očekává společnost od ženy?
E: Že bude rodit děti.“ (Eliška)*

„AB: Má podle tebe žena nějaké poslání?

N: Určitě, ten nově život. [...] A asi by jenom neřekla rodit ty děti, ale vůbec jako umožnit to místo pro ten zárodek. [...] Jako že jsou teda potřeba muž a žena, ale potom je teda potřeba toho místa, té dělohy, tady toho prostředí. To mám s tím tělem hodně spojený. A toho zázemí. A to nikdo jinej než žena zprostředkovat nemůže. Takže už jako od toho počítí. A samozřejmě rození taky. Tak to mně připadá úplně (3) jako ta prapodstata nebo úplně to nejhlubší.“ (Natálie)

Mateřství ukotvuje ženu v její ženské identitě, díky němu se intenzivněji a hlouběji zažívá jako žena. Je zdrojem pocitů vnitřní svobody a spokojenosti.

„AB: Jak se cítíš víc ženská, v čem?

N: (9) To souvisí s tím jako (3) s tím darem jako předávat ten život dál. A nejenom předávat, [...] ale nosit ten plod. A zase je to o tom poskytnout prostor. Jenže tenhle je úplně jinej a jedinečný v tom, že na nějakou dobu je propojenej, pro mě a pro to dítě.“ (Natálie)

„A teď je to teda úplně nový tím těhotenstvím. Jako svobodná vnitřně. (2) Hodně spokojená.“ (Natálie)

Doba těhotenství a kojení je vnímána jako jedinečné období v životě ženy.

„Vlastně, těhotenství, kdy je to dítě uvnitř toho břicha, vyvíjí se tam a pak obzvlášť, když se začne hýbat, (1) tak je to něco úžasného a řekla bych, že to kojení k tomu ještě patří, jo? Takový to jsou soužití. Něco takovýho... to je něco, co už pak nikdy není.“ (Ráchel)

Je však také zdrojem obav.

„No že nebudu mít kontrolu nad tělem, něco tam bude vlastně růst samo jak když. Jako zároveň se na to aj těším, že jo, přece je to něco úplně nového ve mně, a tak nevím jaký to bude, že? (zasmání) Jsou v tom i obavy určitě takový, jak to to moje tělo samo zvládne, jak se s tím bude vyrovnávat. Jestli bude dost silný, aby vlastně ten život se mohl tam aj vytvořit.“ (Eliška)

Mateřství dává ženě hodnotu.

„AB: Má žena nějaké poslání?

E: Určitě má zplodit nový život. [...] Dát do rodiny to dítě a starat se o něj.

AB: A pokud to neudělá? [...]

E: Kdyby se to mně stalo, tak určitě bych měla problém s tím, že nemám tu hodnotu, že to nedokážu, že to nesplním.“ (Eliška)

Je vnímáno jako tvůrčí aspekt ženy.

„...tak mi trvalo nějakou dobu, než jsem se s tím srovnala, že už děti mít nemůžu. [...] Takovej ten pocit, že už nemůžu takhle tvořit, že už ty bytosti nikdy nepůjdou, jo?“ (Ráchel)

Mateřství je dále spojeno s kvalitami jako je péče, výživa, dotyky, teplo, zodpovědnost, spolehlivost, poskytování jistoty. Žena zajišťuje bezpečný prostor, chrání láskyplně, ale v případě potřeby je i velmi aktivní a bojující.

„Hodně bezpečí. ...ted' úplně cítím, jako bych měla své břicho takhle vypouklé, jak je půlka kinder vajíčka, a ted' všechno je to takové ochranné... . „ (Antonie)

9.2.5 Vzhled a krása

Analýza ukázala, že podstatnou roli ve vymezení a prožívání sebe sama jako ženy hraje **vzhled a krása**. Dříve, než více uvedu konkrétní obsah těchto kategorií, chtěla bych se nad tímto výsledkem na chvíli zastavit. Z analýzy totiž také vyplynulo, že tendence spojovat ženu s určitými způsoby projevu a vzhledem prochází výroky žen s naprostou samozřejmostí. A tato typizace se zdá být hluboce, prakticky neoddělitelně provázána s identifikací a zažíváním sebe sama jako ženy.

Nabízí se myšlenka, že není podstatný ani tak konkrétní obsah obrazu ženy (či muže), ten může být variabilní napříč kulturami, ale spíše samotný fakt, že tato typizace existuje, tedy že lidstvo má potřebu vytvářet skupiny přiřazením specifických znaků, které jednotlivé skupiny jasně vymezují, a tím i zřetelně od sebe oddělují. Tato specifická pomáha jedinci se jasně vymezit jako člen určité skupiny. Praktikováním typizace je pak posilována jeho identita jako člena dané skupiny, a současně se stává neoddělitelnou součástí jeho osobnosti. Co se týká krásy, rozdílnost ve vzhledu a projevu mezi pohlavími zvyšuje přímo jejich vzájemnou atraktivitu.

Vzhled

Respondentky přímo spojují ženskost s **úpravou zevnějšku**, která zahrnuje především oblečení a krášení, tj. líčení, úprava nehtů apod. a také dostatečnou míru kultivovanosti, tj. úpravnost, čistotu a vůni.

„A tak si myslím, že to oblečení opravdu hodně je spojený s tou ženskostí. To ženský, ty šaty a...ta čistota, i tělesná, i to oblečení. Jako že ta žena musí vypadat dobře, musí být čistá, voňavá.“ (Eliška)

„...takové ty drobnosti, malování, vlasy, culíky, namalované nehty. V tom já nějak vidím tu ženskost. Určitě i v oblečení, ty sukně.“ (Antonie)

„Takže ženskost [...] tak jak jsem se dneska zkusila připravit. Jít v sukni, namalovaná, mít třeba trochu upravené vlasy...nemyslím, že zrovna dneska mám, no ale...jo snaha aspoň. Navoněná. ... Může to znamenat, že bych si vzala i podpatky, kabelku nějakou pěknou, ne nějakou takovou napěchovanou, ale nějakou hezkou. Šátek. Jo prostě takové ty doplňky. Tak to je pro mě tady tohle, ta ženskost.“ (Zlatka)

Jak silně je oblekání provázáno s identitou ženy je zřejmé, z následujících citátů. Kdy tato provázanost působí oběma směry:

- oblečení posiluje prožívání sebe jako ženy:

„A najednou jsem si uvědomila, že se cítím úplně jinak, jo, jako prostě v tom ženském fakt oblečení.[...] tak jako žensky prostě, žensky.“ (Eliška)

- zažívání sebe jako ženy vede k výběru genderově vhodnějšího oblečení:

„A oblíkat se jako ženská a i tak vypadat. Já si myslím, že to strašně moc souvisí, když se člověk necítí jako žena, tak se ani tak neobleče. Prostě nedokáže najít oblečení, v kterém by vypadal pěkně jako ženská.“ (Zuzana)

Co se týká **vzhledu těla** je ženskost spojovaná spíše s oblostí, plností, měkkostí tvarů, ovšem současně spolu s jejich dostatečnou pevností. Kvality jako ostrost, tvrdost rysů, hranatost ve tvaru postavy jsou připisované mužům a v případě ženy považované za nežádoucí. V souvislosti s ženskostí byly také zmiňovány dlouhé vlasy, tvar postavy a hladkost ženského těla, tj. odstraňování ochlupení.

„...třeba ženský křivky těla. A nejde o to, jestli štíhlá, nebo neštíhlá, ale jako ženská silueta.“ (Natálie)

„ Jo! holicí strojek. Ten je úplně bych řekla nejdůležitější.“ (Eliška)

Krása

Na základě analýzy je možné rozlišit dva základní způsoby, jakými ženy uchopují a zažívají **krásu**.

První z nich byl nazván **vnitřní krásu**, protože zde je krásu zažívána jako kvalita, která vystupuje z vědomí své vlastní hodnoty, z přijetí sama sebe, z hlubokého kontaktu se sebou a svým prožíváním. Pevné vědomí své hodnoty dává ženě vnitřní sebejistotu, sebedůvěru, pocit vnitřního klidu a svobody, umožňuje soulad se sebou jak po psychické tak fyzické stránce. Tento soulad se sebou se odráží ve způsobu, jak žena

se sebou zachází, vyzařuje navenek a dělá ženu krásnou. Takto vnitřně ukotvený pocit vlastní krásy je stabilní, méně závislý na situačních podmínkách nebo tlaku kultury a jejích prezentovaných představách o kráse. Žena pak může svobodněji volit, jak bude upravovat svůj zevnějšek a hledat v rámci dané kultury svůj osobitý styl. Takto ukotvená krása také není odvislá od věku.

„...když tohleto ona pochopí (2) ten princip té lásky a té vnitřní jistoty, tak si potom myslím, že ta žena dovede být krásná se vším všudy, jak prostě narostla, jak ji pánbůh stvořil, jo? (1) A vyzařuje z ní ta krása, i prostě fyzická krása, přestože nemá nějaký parametry, který si někdo vymyslel.“ (Ráchel)

„...která žena mě zaujme, co si teď jako vybavuju, tak mě napadá ta, která je svá. A to právě je to, že není podle těch parametrů doby, ale je něčím svým zajímavá. Že právě není přizpůsobená tomu, jak teda vypadat z těch reklam, ale...(4) že má takovou nějakou jiskru takovou. A to je o té energii. Že to tam v ní žije, a že to je svobodný. ... A také o té průchodnosti, nebo plynulosti. ... asi úplně nejdůležitější je fakt ta propojenost a nějaká spokojenost, nebo ne spokojenost, soulad se sebou. ... Ale jakoby soulad s tím, co mám. A taky v tom je hrozně pro mě fajn, jak jsou ty ženy různé, a můžou být různé ženy krásné. ...že je na to hrdá vnitřně, že je nějaká, svoje. Třeba jiná, že třeba nevyhovuje těm nějakým parametrům, anebo vyhovuje, to je jedno. (2) Je hrdá na to, že je ženská. Tak. No tam nejsou důležité ty konkrétní... (3) Ale to je jakoby až to hlubší.“ (Natálie)

„N: Teď mi tam taky naběhl věk, že to v tom taky nehraje roli.

AB: Myslíš jako, že i starší žena může být krásná... ?

N: Jo, jo. Jo a teď jsem si vybavila takový ty úplně starý babičky, pěkný. Že ty jsou taky krásné, ale zase jinak.“ (Natálie)

Oproti tomu **krása posuzovaná** je založená na srovnávání sebe sama nebo jiných žen s představami dané kultury o kráse, tedy s nějakou normou, či ideálem. A týká se především vnějšího vzhledu, ať už jeho úpravy, nebo parametrů těla. Spokojenost se sebou jako ženou se proměňuje situačně, například se odvíjí od toho, nakolik je daná žena blízko či daleko od žádoucího vzhledu. Oproti *vnitřní kráse*, která je „žitá“, tedy ukotvená v prožívání, tato *posuzovaná krása* je spojena spíše s myšlením a hodnocením. Je tedy možné říci, že vnitřní ženská identita u těchto žen není stabilně ukotvená, což je spojeno s menší vnitřní jistotou, nižší spokojeností se sebou, s horším a kolísavým sebepřijetím.

„A: ...pořád je tam něco, že se nemůžu cítit jako ta žena.

AB: Nemůžeš...a co tomu brání?

A: No, že já vnímám, že to pořád ještě není ono. Že ještě tady ta vlna je jinak, a ještě prostě tady něco, a ještě tady něco chybí a tam je to moc krátký, nebo ještě by to chtělo něco jinak, to oblečení sladit. Prostě něco mi tam pořád“ (Antonie)

„U mě se ta ženskost ztrácí u žen, které jsou obtloustlé, zalité, zavalité, prostě i ta jejich osobnost mi jde stranou, nevyzařuje mi tam z nich prostě ta ženskost, vůbec, ta se mi tam hrozně ztrácí.... Jako že ten ideál, který je prostě nastavený, a který hodně lidí popírá, jakože modelky jsou moc hubený a tak, tak mě se prostě líbí.“ (Antonie)

„ Samozřejmě i ta postava. Kdyby jako průměrnější byla, tak by to bylo dobrý.“ (Zlatka)

„Co se týká krásy těla, tak jako to, čím jsme masírování, jakože ten idol, a jak to má být a nemá být. A jako takhle jsem na sebe nahlížela.... Ale pořád tam byl hodnotící pohled jako. Že... . (8) To bylo totiž tím mozkiem. Jako že já jsem to pojímala jenom tím rozumem. A přemýšlením, hodnocením. A nezažívala jsem to.“ (Natálie)

Krásu ženy může mít také přesah do vnějšího okolí tím, že žena **kultivuje** své okolí a vytváří příjemné prostředí pro ostatní. Při tom využívá svého smysl pro krásu a estetického cítění

„E: Mě teď jako napadá hodně aj (2) když umí udělat pěkný domov. Ať už je to od kytek po atmosféru a takovou tu útulnost. A že ten chlap se tam určitě pak rád vrací.

AB: Takže i krása v prostředí... ?

E: No to, co ona dává ze sebe do toho prostředí.“ (Eliška)

„Taky tam patří smysl pro krásu, že jo, k té ženské. Takový (1) krása dokola, krása jako (2) že když ženská někde bydlí, tak (3) by to tam mělo být poznat, že tam bydlí. Nevím jestli teda zrovna tím, že (1) je to záležitost úklidu. [...] Ale myslím si, že v uspořádání toho, v čem žije, takže by měla mít touhu po nějaké estetičnosti, po tom, aby to prostředí bylo příjemný, a aby vlastně i těm ostatním se tak nějak dobře žilo. (4)“ (Ráchel)

9.2.6 Další vybrané kategorie

Na závěr kapitoly stručně uvedu další kategorie, které respondentky vnímají jako důležité pro svůj život a spokojenost.

Ženy vyjadřovaly potřebu **svobody**, dostatečného **prostoru pro sebe**, prostor pro **svobodné vyjádření sebe sama**, potřebu **tvořit** a potřebu **seberealizace**, ať už skrze zaměstnání nebo zájmy.

„Je důležitý to, abych (3) měla v tom životě prostor pro sebe. Protože ten prostor, [...] kterej vlastně mám pro sebe, z toho získávám klid, stabilitu, tam si můžu srovnat svoje emoce, můžu z toho nabrat, můžu něco vyplivnout, co mě tíží. Člověk může psát básně, může malovat, může chodit na byliny, může fotit, jako cokoli tady takovýho. Ale prostě něco, u čeho jsem jenom sama se sebou. Ani ne s prádlem, ani s žádnými povinnostmi, ani s žádnými starostma. [...] Tak toto si myslím, že je pro mě nejdůležitější, abych byla schopná přežít v životě cokoli jiného, jo?“ (Ráchel)

„Potřebuji mít své zázemí, svůj prostor. (17) I možnost vyjadřovat své emoce.“ (Zlatka)

„Já si myslím, že každá ženská potřebuje něco tvořit nebo mít nějakou oblast, v které je jí dobře, jo? Potřebuje nějaký naplnění.“ (Ráchel)

„[Jsem] bytost, která (2) potřebuje za každou cenu tvořit. Tu svobodu vidím v tvoření. V podstatě, když nemůžu tvořit, tak jsem zjistila, že mě to ubíjí. Jo, že vlastně z toho tvoření čerpám tu energii. Že je to pro mě strašně důležitý...“ (Ráchel)

„Jinak píší pro radost. Mám radost z toho, když se mi podaří něco napsat dobře, a když se někdo ozve, je na to velký ohlas, třeba že se to někomu líbilo. jsem ráda, že do té práce chodím, protože mě to baví.“ (Hana)

„Důležité je pro mě mít práci, ve které se cítím dobře.“ (Zlatka)

„...co je důležitý, tak jsou to zájmy, že jo. To co člověka baví a čím vyplňuje čas, kdy není v práci. Ale člověk, který se nudí nebo nemá co dělat, tak je takovej smutnej.“ (Zuzana)

9.3 Role ženy

Pojem role ženy používaly respondentky velmi nejednotným způsobem. Přesto jsem se rozhodla jej použít pro název této kategorie, protože dle mého názoru nejlépe vystihuje skutečnost, kterou všechny ženy z výzkumného souboru reflektovaly, totiž že ve společnosti existují role spojované se ženami a muži. Tyto role se reprodukují v čase a jsou spojené s očekáváními, která vyvíjejí na jedince tlak.

„...vlastně ta společnost má to tady x (1) x let, desetiletí, staletí. Prostě ženy vždycky mají nějaké role a něco se od nich očekává, jo?“ (Ráchel)

9.3.1 Normy a očekávání

Společnost tedy předává určitý obraz nebo model ženy, který působí jako žádoucí norma. Žena by měla vykazovat určitý typický vzhled, chování v různých oblastech života. V rozhovorech se v této souvislosti objevovaly termíny jako forma, škatule, konvence. Ve společnosti je také prezentován ideální obraz ženské krásy. Pokud se žena od normy nebo od očekávání vzdaluje, nenaplnuje je, může přijít kritika ze strany okolí. Pokud je naplňuje přichází potvrzení.

„Ale zas na druhou stranu jsem si uvědomila, že od té ženy se očekává, nebo že ode mne se očekává, že se nějak upravím, tak podle toho se nějak aspoň snažím. Jo že vím, že je to trošku jako závazek, jako pro ženu, nějak se udržovat a být jako pěkná navenek.“ (Zlatka)

„Co se týká krásy těla, tak jako to, čím jsme masírovaní, jakože ten idol, a jak to má být a nemá být.“ (Natálie)

*„AB: Aha, takže aby [žena] zůstala ženská, tak nemůže jít a vzít si to, co chce.
E: Jo. Ona to musí naznačit. (3) Tak že jo vždycky, když někam jdeš a bereš si to přímo, tak buď je to velká kritika na tebe nebo nejseš dostatečně empatická, nebo jsi příliš „ženská v kalhotách“ nebo jak se to říká. Já nevím, jestli to patří k té výchově.
AB: Takže, když už by to ta žena dělala, tak by za to byla docela kritizována?
E: Jo.“ (Eliška)*

*„AB: ...když to uděláš [oblékneš se žensky], co ti to přináší, co ti to dává?
E: No, vidím i ty reakce toho okolí, že se jim víc líbím, že jsou na mě víc hrdí, pyšní. Že jako když dávaj tu zprávu, že tak to má být, že tak je to v pořádku.“ (Eliška)*

Co se týká obsahu ženské role, analýza přinesla v podstatě pouze obraz odpovídající genderovým stereotypům, tak jak je všeobecně znám. Než se na tomto místě zabývat jeho konkrétním obsahem, jeví se mi zajímavější sledovat působení norem a očekávání na ženy, protože toto téma bylo v rozhovorech poměrně frekventované.

V rozhovorech se ženy vůči očekáváním vymezovaly. Zajímavé je, že pokud tak činily, bylo to prakticky vždy v negativním duchu. Nabízí se vysvětlení, že jedinec si tlaku očekávání všimne především tehdy, pokud v něm vyvolává vnitřní konflikt. Pokud je s ním v souladu, potřeba se vůči němu vymezit odpadá.

„...co mi bylo předáváno, co je krása. V dnešní době to máme neustále v televizi a v novinách jaké krásné ženy máme kolem sebe. Jsou to většinou hodně štíhlé, vysoké, mladé ženy s velkými prsy, s dlouhými vlasy, bez vrásek, úžasně mluvící anglicky, velké společnice. A myslím si, že to mě taky ovlivňuje.

AB: A jak tě to ovlivňuje?

Z: Spíš negativně, protože mě to jakoby škatulkuje někam. Jo, cítím, že mě jakoby ten názor škatulkuje do něčeho, jak bych měla vypadat, jak bych se měla chovat. Jo a to já prostě nechci.“ (Zlatka)

Respondentky jako negativní aspekt norem a očekávání uváděly, že ve svém důsledku mohou omezovat spontaneitu člověka, jeho autentičnost nebo jej negativně ovlivňovat v rozvoji jeho přirozenosti. Zajímavý se mi v této souvislosti zdá „in vivo“ kód „sádrový trpaslík“, se kterým přišla respondentka Ráchel, jehož definice výstižně popisuje jak může společnost skrze normu formovat osobnost jedince:

„Sádrový trpaslík. To v podstatě souvisí s tím řádem, a s tím jak si ta společnost představuje, že třeba...(2) já to hodně používám u dětí, když chodí do školky. Tak ve školce si paní učitelky představují, že ty děti se budou chovat jako sádroví trpaslíci. Proto, protože sádroví trpaslíci jsou v podstatě všichni podle jedné formy, mají určitý tvar stejnej, pokud možno stejný barvy a navíc kam je postavíš, tam jsou. Jsi si tím jistá, že to je přesně ono, a takhle to dítě vychováme, takhle to z něho bude, jo? Ale děti chodí do školky a sádroví trpaslíci nejsou, jsou každém jinej, prostě do těch škatulek se nevejdou. A vlastně ta společnost s téma školama a tím tlakem různým, ať prostě od institucí, tak i od rodičů.... Já si myslím, že je to způsob nevhodné výchovy, v určitém slova smyslu. (2) Teď mi nejde o nevhodnou výchovu dětí, ale způsob určité výchovy, kdy toho člověka v podstatě zdeformuju a nedám mu možnost k tomu, aby byl sám sebou. Takže vždycky to, že říkám, že mě nikdo do žádné škatule nenacpe, nebudu sádrový trpaslík a nikdo mi osekávat ručičky nebude, aby mi narostly jinde. Tak jeto v podstatě zápas o to, být sama sebou.“ (Ráchel)

Objevuje se tu tedy požadavek na pružnost norem, tak aby respektovaly jedinečnost člověka:

„R: V okamžiku, kdy jsou to jenom mrtvý schémata, který nerespektují vlastně ať už osobnost, nebo vývoj, nebo prostě tu situaci, která je. Tak tím pádem, je to opravdu jenom o společenských konvencích.

AB: Takže konvence můžou být užitečné, ale nesmí se z nich stát ...?

R: Ano, můžou být dobrý, ale nesmí z toho být to vězení, který člověka utluče z principu.“ (Ráchel)

Když jsem v rozhovorech sledovala popisy vnitřních konfliktů, které jsou vyvolané střetem s normami, ukazovalo se, že některé ženy pociťovaly tlak norem v menší míře, pro jiné zas bylo toto téma velmi významné. Jak jsem pátrala po

příčinách a souvislostech tohoto rozdílu, vystoupilo mi do popředí téma sebeúcty a sebehodnoty. Vysvětlení tedy může poskytnout známá skutečnost, že pokud má jedinec dobré vědomí své vlastní hodnoty, cítí pak vnitřní jistotu, sebedůvěru, a jeho sebepojetí je méně závislé na mínění či soudech okolí. Ženy, které tuto vnitřní sebestjistotu nezažívají, nejsou tak pevně ukotveny samy v sobě a mohou se pak snáze dostávat do vnitřních konfliktů mezi vlastními potřebami či osobnostmi a vnímanými očekáváními. Jejich sebepojetí se totiž více odvíjí od potvrzení nebo nepřijetí od okolí. Tento konflikt je podle mne výstižně vyjádřen u Zlatky:

„Z: Že jsem divoženkou. Protože někdy si ten život vedu po svém. Že se sama sebe bojím.

AB: Když jsi ta divoženka, tak sama sebe někdy bojíš?

Z: Ano.

AB: Čeho se to bojíš?

Z: (zasmání) Bojím se svého přirozeného já. Protože (4) někdy uvolním to, co ve mně opravdu je, bez toho abych se dívala na nějaké konvence nebo na to, co se ode mě očekává. Nebo co mi kdy bylo zasunuto do mé výchovy. Nebo co by společnost mohla jako akceptovat. Co akceptují moje děti, mé okolí. Takže někdy je to pro mě příjemné být taková jako svobodná, ale na druhou stranu je to pro mě ohrožující, protože vím, že rozvlním něco. Jako když hodíš kamínek do nějaké kaluže a vidíš potom, jak ty vlnky jedou dál, že ten kamínek není jenom o něm a není to jenom o té vodě, jenom o tom místěčku jednom, ale že to potom má dopady i na to okolí. Jo takže (4) někdy si prostě nedovolím být takovouhle, protože vím, že to může mít někdy fatální konce.“ (Zlatka)

Nebo jinde:

„AB: Jak sebe vnímáš, zažíváš jako ženu?

Z: Před chvílí jsem nad tím přemýšlela, že to někdy je fajn a někdy to není fajn. Když jsem jako svobodná, když mě nikdo nikam netlačí, když můžu projevovat své názory volně a nejsem za to nějak (2) kritizovaná, jako že „ty jsi ženská, ty tomu prostě nemůžeš rozumět“, tak mi to nevadí, tak jsem v pohodě, tak jsem spokojená se sebou, že jsem prostě ženská a že se můžu vyjadřovat a dělat, co potřebuju. Ale jsou momenty, kdy se očekává ode mě...teďka je to zas od mužů...že budu rozumná, že budu příjemná, přítulná. Já nevím, že budu znalá, že budu vědět některé věci a že budu umět. A já je třeba neumím, nebo je nechci umět, nebo nechce se mi. Tak tam se v tom necítím dobře v té své roli, nebo v té identitě ženy, protože vím, že jsem tlačena někam, kam nechci.“ (Zlatka)

V tomto druhém úryvku Zlatka v podstatě říká, že míra její spokojenosti v identitě ženy závisí na jednání a požadavcích okolí.

Domnívám se, že pokud jedinec má pevné vědomí své hodnoty, zažívá také vnitřní svobodu, a je si vědom toho, že téměř vždy má možnost volby, a může se tak i v kontaktu s normami a očekáváními pohybovat svobodněji.

Potřeba svobodného rozhodování a práva na něj je velmi jasně vyjádřen ve výroku Ráchel:

„Mám právo říct, „já chci v tomhle svobodu, tohle chci dělat a tohle naopak nechci dělat, jo? Prostě pro mě neexistuje zdůvodnění, že to tak dělají všichni, tak já to tak musím dělat taky. Já prostě musím vědět, že je to pro mě dobrý a pak to dělat budu. Ale ne proto, že to dělají všichni ostatní. A že to dělalo stopadesát generací.“ (Ráchel)

9.3.2 Tradiční role ženy

V naší kultuře je žena a její role po generace spojována především se sférou domácnosti (oproti spojování muže s prostorem veřejným). I když by se dalo předpokládat, že v dnešní době je toto pojetí na ústupu, ženy z tohoto výzkumného vzorku **tradiční roli ženy** a její obsah spojovaly s identitou ženy, velmi přesně ji popisovaly a vymezovaly se vůči ní.

Tradiční role ženy je spojena především s péčí o domácnost, plným zajištěním jejího plynulého chodu a s péčí o potřeby jejích členů.

„...tak se hodně od těch žen očekává to, že prostě jejich životní cíl je uklizená domácnost, vyžehlený prádlo, zavařený marmelády, skvěle uvařený oběd, dobře upečený bábovky pokud možno co nejčastěji, jo? A žena, která neustále chodí, všechny opečovává, prostě je kdykoli k dispozici...“ (Ráchel)

„Ona prostě nakupuje, vaří, připravuje jídlo, chystá, umývá nádobí, uklízí, pečuje o domácnost, aby nějak vypadala, aby tam bylo čisto, nebyl tam prach, nebyly odpadky, nebyly špinavý ponožky všude poházený. Ona vypere, nažehlí, uklidí.“ (Antonie)

Jako významný aspekt tradiční role popisovaly respondentky očekávání, že žena upřednostňuje péči o druhé před svými vlastními potřebami. Potřeby druhých dobře zná a dokáže je i předjímat.

„...co ještě ženská role (tiše). (4) Že má dělat toho muže šťastným a dopřávat mu. A to samý děti. ... Že jo od ženy se čeká, že bude chápavá, že se bude zařizovat podle ostatních. ... Jo, že furt člověk myslí hodně na druhý, nemyslíme až tak na sebe.“ (Eliška)

„...prostě ty víš, že on něco chce a ani to nemusí třeba říkat, jo? Chce mít třeba, já nevím, každý den teplý jídlo, jo, ani to nemusí říkat, co chce konkrétně za jídlo, ale ty už víš, že musíš tam a to udělat, to udělat jak přijdeš z práce, to to to, aby on byl spokojený...“ (Eliška)

Tradiční role je předávána v rodině. A ženy jsou k ní vychovávány, tj. vedeny již od dětství, a to na úkor svého volného času.

„...mám to z té své původní rodiny, že ten chlap měl by být fakt spokojený. Že on vydělává ty těžký peníze. Že mamka jako nepracuje, takže ona se stará o ten domov a ten táta vlastně donese tu výplatu.“ (Eliška)

„Že ony [dívky] jsou vychovávány k tomu, aby se postaraly, jsou zapojeny do té starostlivosti o tu domácnost, sourozence, hodně pomáhají té matce. Kdežto ti kluci otci jenom někdy, protože i ten otec, hodně odpočívá, kouká se na tu televizi, je v práci. A většinou ty ženské nezapojují kluky do těch činností jako uklidit, uvařit, nakoupit, upéct. Kluci mají i víc času si hrát. Kdežto ty holky jsou hodně vedené k zodpovědnosti.“ (Antonie)

Vymezování se respondentek vůči tradiční roli bylo vesměs nesouhlasné. Z analýzy vystoupily tyto **negativní dopady na život ženy naplňující tradiční roli**:

- tradiční role ženy je **náročná**. Zahrnuje velké množství povinností a úkolů, které žena musí vykonávat vedle svého zaměstnání. Respondentky vnímají, že rozložení úkolů a zodpovědnosti týkající se domácnosti mezi ženy a muže je nerovnoměrné. A to již od dětství.

„Že jakoby se rozdávají na všechny strany, že mnohem víc věcí denně stíhají, že ti muži prostě jdou do zaměstnání a pak domů, a hodně se ten svět točí kolem nich. Kdežto ta žena prostě musí nakoupit, musí uvařit, musí v práci být, má starost o spoustu věcí.“
(Antonie)

„Žena si nedovolí být unavená. ... to je něco mezi supermanem a robotem“ (Ráchel)

„E: Však ono toho taky je moc na ty ženský.“

AB: Jo? Máš pocit, že toho je moc na ženský?

E: No určitě. Já bych potřebovala ještě tři lidi na to, abych... to, co udělám, tak abych všechno stihla.

AB: A čeho je moc? Co všechno tedy musí ta ženská zvládat?

E: No těch úkolů!“ (Eliška)

„Vést toho kluka i dívku [...] k té stejnosti v těch možnostech, v tom uspokojení, i v té zodpovědnosti. Prostě ať je to rovnocenné. ... A ne že na ty holky taková kupka, a na ty kluky taková kupka se naválí v rámci té rodiny. To si myslím, že je velká zátěž.“

AB: Takže vnímáš že ženy jsou zavalované povinnostmi více než muži?

A: Jo jo... .“ (Antonie)

- **omezují možnosti vlastní seberealizace**. Respondentky vnímají požadavek, aby péče o domácnost byla prioritou, aby jí dávaly přednost před vlastními zájmy, studiem apod.

„...tady tohleto zažívám hodně z té manželovy strany. Ale tam je to daný tím, že to jsou lidi z vesnice. A tam je to ještě víc zakořeněný. (2) Ten pocit té standardní ženy, která je prostě ta služka a uklízečka. A nemá vlastně vůbec co mít zájem o nějaký věci. Nemá být zvědavá. Když už teda má studovat tak musí mít všechno v naprostém pořádku, jo?“
(Ráchel)

„[Muži] mají prostě ten snadnější přístup ke všemu ve světě. Právě z hlediska toho porovnání, že ta ženská je tady na ten úklid a na to aby byla prostě ta pokorná bytost sloužící. Kdežto ten chlap to má prostě otevřený, nemusí se zabývat žádným sloužením, ale prostě chodí a vládne. Žena tím, že prouklízí svůj život, tak vlastně nemůže dělat věci, po kterých touží. Kdežto chlap může, protože se nemusí zabývat tím úklidem.“
(Ráchel)

- **omezují rozvíjení své jedinečnosti a možnost tvořit**.

„A u žen se jako nepředpokládá, u těch standardních, že navíc něco vymyslí, že na něco přijdou, originálního. Tam se prostě předpokládá, že budou fungovat, bude na ně spoleh, že prostě jsou určitý věci, který se od nich očekávají, a to ta žena má splnit, protože na ty invence je tady přece chlap.“ (Ráchel)

- ve svém důsledku může mít **negativní dopad na vztahy v rodině**.

„AB: Takže jste si nebyly blízko s mámou?“

E: [...] nějak, tak jak si vzpomínám, že ona měla vždycky hodně práce a jsem teda si hrála sama. A ona buď něco leštila nebo vařila, jo že byla, zase si myslím, hodně vytížená.“ (Eliška)

„E: A je to pro tebe důležité mít čas na sebe?

E: No určitě, protože vidím, že ta máma je z toho [péče o domácnost] unavená, pak je zlostná, pak je otrávená.“ (Eliška)

„A [matka] furt šila, uklízela, měli jsme věčně vysypaný tašky, šuplíky, furt jsme museli uklízet ty pokojíčky, ale že by to prostě bylo nějaký takový...(2) že by tam člověk mohl svobodně dechat...“ (Ráchel)

- negativní ovlivňuje vytváření vlastní identity. Výrok Antonie naznačuje, že přílišné upřednostňování druhých a jejich potřeb před sebou, ubírá prostor pro poznávání svých vlastních potřeb i prostor pro rozvíjení svých zájmů, svého potenciálu a tudíž i prostor pro poznávání sebe sama, pro vytváření své identity.

„A: ...starání se, být tam pro ně, všechno poslouchat, všechno dělat, a dělat to, co oni řeknou. Naprosto bez jakékoli identity. Ta se tam neměla kde vytvořit, vůbec.

AB: To znamená, že ty jsi byla pro druhé a nebyla jsi sama pro sebe?

A: Ano, vůbec.“ (Antonie)

Respondentky vyjadřovaly přesvědčení, že tradiční role, tak je ženám stále předávána, je pro ně nevyhovující a je potřeba ji měnit. Tuto změnu již lze ve společnosti pozorovat. Ženy by měly být vychovávány k tomu, aby znaly své potřeby a dovolily si je naplňovat, aby lépe znaly samy sebe a mohly být svobodnější ve svých volbách a tudíž spokojenější.

„No já si myslím, že od ženy se hodně v té společnosti pořád očekává tady tohleto. Že ona zabezpečí fungování rodiny, ona bude držet kořeny, bude držet pospolitost. I když teď už je to trošku jiné, že ty ženy se už trošku bouří, nosí děti do té práce, snaží se to měnit, ten model nějak pro sebe.“ (Antonie)

„Mám právo říct, „já chci v tomhle svobodu, tohle chci dělat a tohle naopak nechci dělat“, jo?“ (Ráchel)

„Ženská role je naplněná tím, že ta žena naslouchá sama sobě, svým potřebám, dovolí si tomu naslouchat, dovolí si tomu vyhovět. Nejde přes sebe. Jo ona může třeba uvařit, uklídit, ale prostě nezraňuje jí to, není to pro ní vyčerpávající, dělá to, protože jakoby to chce dělat, je tam to rozhodnutí, který ji neválcuje a nemá ve vědomí tohle ne, tohle ne, a i tak to dělá...že to není důležitý (důrazně) třeba ten úklid nebo mít pořád navařeno, mít plnou lednici, prostě, že jsou důležitý jiný věci prostě. A důležitý je pořád se ptát „jsem v tom spokojená, v tom, co teď dělám? Je to tak, jak já to chci?“ A umět si na to odpovědět. Prostě znát sama sebe.“ (Antonie)

10. Diskuze

Identita ženy je téma komplexní, žité, prostupující celou osobností člověka, a proto těžko uchopitelné. Tato skutečnost se potvrzovala v průběhu rozhovorů. Respondentky spontánně hovořily o tom, že je poměrně obtížné navázat vnitřní kontakt s tématem, stejně jako ho uchopit do slov.

Vzhledem ke své vlastní „ženské“ zkušenosti jsem tyto obtíže přepokládala. Věnovala jsem pro to pečlivou pozornost přípravě vstupních otázek. Jejich úkolem nebylo strukturovat rozhovor, nýbrž pomoci respondentkám navázat hlubší kontakt se sebou, svým prožíváním, svou vnitřní zkušeností, tedy s tématem výzkumu. Inspirací pro otázky mi byla má vlastní zkušenost, ale také literatura. Velmi přínosné v tomto směru byly sborníky rozhovorů se ženami mapující jejich život *Všechny naše včerejšky. Paměť žen I a II.* (Frýdlová ed., 1998) a knihy dokumentaristky Olgy Sommerové (2001, 2002) *O čem sní ženy I a 2.* Zde jsem našla řadu podnětů jak v otázkách tazatelek, tak ve výpovědích žen o jejich životech. Další zajímavé otázky pak přicházely v průběhu samotných rozhovorů s respondentkami nebo se vynořily z postupné analýzy již získaného materiálu.

Jelikož považuji téma identity ženy za intimní, vždy jsem se snažila pro rozhovor vytvořit bezpečný prostor a navodit uvolněnou, přátelskou atmosféru vhodnou pro sdílení osobního příběhu. Zamýšlela jsem se i nad způsobem, jakým rozhovor vést. Vzhledem k tématu jsem zvolila volnější strukturu rozhovoru, která podle mého názoru lépe ženám umožňovala se uvolnit a navázat kontakt se sebou, svými myšlenkami i prožíváním. Úskalím takového postupu je, že dovoluje snadněji sklouznout do pouhého příběhu nebo se odklonit od tématu. Výsledkem je, že byl shromážděn i určitý objem informací, které jsou sice svou povahou cenné, ale v rámci rozsahu této práce je není možné využít. Jsem však přesvědčená, že kdybych rozhovory více strukturovala, odkláněla ženy od linky, kterou se chtěly vydat, bylo by to na úkor jejich uvolněnosti a spontaneity, což by ve svém důsledku pracovalo proti výzkumu. Respektovala jsem skutečnost, že respondentky mnohdy jen velmi obtížně nacházely slova, a často se ukázalo, že tématický odklon je jen výrazem snahy respondentky najít směr, ze kterého by mohla svou zkušenost uchopit. Zasahovala jsem proto pouze tehdy, když to bylo nezbytně nutné, tj. když se promluva příliš vzdalovala od tématu, nebo ztrácela obsah.

Vzhledem k informační bohatosti získaného materiálu si dovoluji shrnout, že se mi podařilo navázat dobrý osobní kontakt s respondentkami, a že způsob, jakým jsem vedla rozhovory, byl efektivní. Toto mé tvrzení podporuje i skutečnost, že rozhovory, které jsem vedla se ženami mně do té chvíle neznámými, probíhaly v prakticky stejně uvolněné a příjemné atmosféře jako ty, kdy jsem se dotazovala žen z mého okolí. A i informačně byly stejně hodnotné. Podařilo se mi také i v rámci uvolněné atmosféry vždy udržet profesionální linii a žádné ze setkání nesklouzlo do pouhého povídání si. Co se týká mne samotné, možnost vést takový typ rozhovoru byla pro mne velmi obohacující. Uvědomovala jsem si velmi intenzivně, že vést rozhovor a klást otázky je skutečně uměním, které je třeba stále rozvíjet.

Postup při výběru výzkumného vzorku jsem již podrobně popsala dříve. Zde bych se chtěla zastavit nad skutečností, že vzorek v tomto výzkumu je co do počtu respondentek malý. I když výzkum metodologicky vychází ze zakotvené teorie, mou ambicí nebylo dosáhnout *teoretické saturace*. Snaha dosáhnout teoretické saturace, tj. přibírat do výzkumu stále nové respondentky, dokud se téma informačně a obsahově zcela nevyčerpá, se mi vzhledem ke komplexnosti a obsahové šíři tématu i možnostem diplomové práce jeví zcela nereálná. Tento požadavek je relevantní v případě, kdy je cílem výzkumu vytvořit ucelenou teorii. Vzhledem k tomu, jak velké množství obsahově bohatého materiálu se podařilo získat, a s přihlédnutím k výzkumnému záměru této práce, se výzkumný vzorek zdá být dostačující. I když jsem se snažila při výběru respondentek dosáhnout i určité heterogenity vzorku, můj výběr vedla spíše snaha po *reprezentativnosti ke zkoumanému problému*, v souladu s metodou zakotvené teorie. Vzhledem k malému vzorku i k faktu, že nebylo usilováno o dosažení teoretické saturace, nelze rozhodně výsledky, které výzkum poskytl, zobecňovat.

Osvědčila se mi také doslovná transkripce rozhovorů. V průběhu analýzy dat mi umožňovala se podle potřeby kdykoli vrátit ke konkrétnímu úseku textu. Zabránila také ztrátě potenciálně užitečných dat a souvislostí, k čemuž by při selektivní formě přepisu mohlo dojít.

Vzhledem k tomu, že mým cílem bylo nahlédnout do subjektivní zkušenosti žen, do jejich prožívání sebe sama jako ženy, zvolená kvalitativní metoda se zdá být vhodná. Kvalitativní výzkum však klade poměrně velké nároky na dovednost výzkumníka udržet si objektivní přístup. Uvědomovala jsem si během rozhovorů i při zpracování dat, že do určité míry nutně vnáším do procesu svou vlastní subjektivitu. Projevovalo se to například při vedení rozhovorů, kdy jsem měla tendenci „naskočit“

na pro mne zajímavé téma. I z tohoto pohledu se ukázala užitečnost doslovné transkripce rozhovorů. Umožnila mi se k rozhovoru vrátit s odstupem, kdy mi začaly z textu vystupovat informace, které jsem nejen na první poslech, ale i na druhý, tj. při přepisování, nedocenila.

Materiál získaný z rozhovorů byl zpracováván pomocí otevřeného kódování. Těžkosti, se kterými jsem se tu potkávala, byly dány samotnou podstatou zkoumaného jevu. Jak již bylo řečeno dříve, identita ženy je téma komplexní, vnitřně provázané. Proces kódování, kategorizace, strukturování i selekce získaných kódů a kategorií, byl často velmi obtížný. I proto, že ženy nakládaly s pojmy jako ženství, ženskost nebo ženská role velmi různorodě a volně. Nevýhodou byla především obsahová šíře zkoumaného jevu. Problém s obsahovou šíří tématu se odrážel v celém průběhu výzkumu, v rozhovorech i v procesu kódování. Došla jsem k závěru, že jeden ze záměrů výzkumu - tématické zmapování fenoménu ženské identity, byl z hlediska možností diplomové práce „nadsazený“. A z vědecko-výzkumného pohledu neefektivní. Užitečnější se jeví rozčlenit tento fenomén na dílčí témata, což by umožnilo proniknout do jejich problematiky hlouběji. Domnívám se však, že se mi ve výsledku podařilo vygenerovat kategorie, které jsou v rámci tématu relevantní a nosné.

Když jsem při práci s materiálem na chvíli ustoupila z metody otevřeného kódování a sledovala linii osobního příběhu respondentek, vyvstala ve mně úvaha, že zajímavou možností jak zkoumat identitu ženy a její utváření, by byla metoda narativní analýzy. Další možností je diskurzivní analýza, která by se v souvislosti s tématem ženské identity zaměřila na otázku, jak si ženy svou identitu utvářejí a potvrzují v každodenní realitě skrze způsob, jak o ní hovoří.

ZÁVĚR

Teoretická část představuje identitu ženy a problematiku jejího vývoje a utváření jako předmět zájmu psychologické vědy. Popsala jsem různá teoretická východiska, která představují paradigmatické rámce, v nichž se lze při zkoumání tohoto tématu pohybovat. Rozdílné přístupy se odrážejí i v určité pojmové nejednotnosti, kterou mimo jiné reflektovala kapitola Vymezení pojmů. Dále jsem se věnovala procesu biologické diferenciacce pohlaví a základním mechanismům genderové socializace. Přínosem této práce jsou podrobně zpracované koncepce různých psychologických směrů, snažící se popsat a vysvětlit proces vývoje a utváření genderové identity.

Část praktická umožňuje nahlédnout identitu ženy očima samotných žen, jak samy sebe jako ženy vnímají, zažívají, jak ovlivňuje jejich každodenní život skutečnost, že se narodily jako ženy. Výsledkem analýzy byla celá řada zajímavých kódů a kategorií. Ovšem ne všechny mohly být zahrnuty do výsledné zprávy. Ta popisuje kategorie, které vystupovaly z analýzy nejvýrazněji a zdály se mi v souvislosti s tématem zajímavé. Tyto vybrané kategorie jsou poměrně podrobně popsány v příslušné kapitole, přesto bych se chtěla na tomto místě zastavit nad některými poznatky či otázkami, ke kterým výzkum dospěl.

Například bližší zkoumání kategorie spokojenost a nespokojenost s genderem naznačilo možnou souvislost mezi subjektivní spokojeností ženy se svým genderem a jejím osobnostním založením, respektive temperamentem. Zdá se, že ženy, které jsou svým osobnostním založením aktivní a energické uvádějí, že někdy v životě byly nespokojeny se svou příslušností k ženskému genderu, kdežto ženy, které svou povahou jsou blíže zažité představě o ženě, jako spíše klidnější a jemné bytosti, tento vnitřní konflikt nepopisují. Pochopitelně vzhledem k malému výzkumnému vzorku nelze tuto souvislost považovat za prokázanou. Domnívám se však, že by mohla posloužit jako hypotéza k dalšímu empirickému zkoumání.

Jiný poznatek, že muži představují pro některé ženy, ať už v dětství nebo i v dospělosti referenční skupinu, se zdá být podpořen například výzkumným zjištěním Belotti (2000), že dívky jako svou oblíbenou pohádkovou postavu uvádí ve 45% postavu mužského pohlaví. V této souvislosti by mohl být zajímavý výzkum zabývající se solidaritou žen s vlastním genderem.

Zastavit bych se chtěla u zdánlivě samozřejmého výsledku, totiž že ženy vnímají mateřství jako ukotvené v samé podstatě své ženské identity. Z lidského pohledu je takto intenzivně nastavený vztah k mateřství přirozený a pro vývoj zdravých jedinců nezbytný. Historie však ukázala, že socializace může výrazně zasáhnout i do takového fenoménu jako je mateřská láska. Francouzská socioložka Elisabeth Badinter (1998) na základě analýzy historických a filozofických materiálů z území Francie v období od 17. do 20. století, dospěla ke zjištění, že chování matek je silně ovlivněné dobovými názory a představami společnosti. Kupříkladu v 18. století se považovalo za naprosto normální odložit dítě ihned po porodu na vesnici k najaté kojné, kde bylo často ponecháno po několik prvních let svého života v podstatě bez kontaktu se svou matkou. Tento poznatek ukazuje, jak silné mohou být socializační mechanismy.

Pokud si položím otázku, jaké společné téma lze vysledovat napříč kategoriemi vygenerovanými v rámci tohoto výzkumu, jednoznačně tu vystupuje téma sebehodnoty či sebeúcty. Výzkum ukázal, že ženy, které vykazují zdravou sebeúctu, pevné vědomí své hodnoty, jsou v hlubším kontaktu se svou ženskou identitou, jsou v ní pevně ukotvené a spokojené. Mají menší potřebu se negativně vymezovat ať už vůči očekáváním společnosti nebo vůči mužům. Domnívám se, že téma sebeúcty respektive sebehodnoty by v případné další analýze skrze axiální a selektivní kódování, mohlo sehrát významnou roli, pokud by se přímo nevynořilo jako centrální kategorie. Zajímavé by také bylo prokoumat, zda ženy obecně vykazují nižší míru sebehodnoty, než muži, jak naznačuje tento výzkum.

Chtěla bych také zmínit některá další zajímavá témata, která z výzkumu vyplynula, ale nebyly nosné pro zařazení do výzkumné zprávy. Domnívám se, že by mohly posloužit jako náměty k dalším dílčím výzkumům ať už kvalitativním nebo kvantitativním.

- výzkum dynamiky vztahů v ženských kolektivech, ať už pracovních nebo přátelských
- prožívání tělesných změn během těhotenství i po porodu
- strategie zacházení rodičů s fyzickým dospíváním dcery

LITERATURA

- Atkinsonová, R. L. (et al.). (1995). *Psychologie*. Praha: Victoria Publishing.
- Báčová, V. (1996). Spoločenská a kultúrna podmienenosť osobnej identity. *Československá psychologie*, 40, 4, 321-327.
- Báčová, V. (1997). Identita v sociálnom psychológii. In J. Výrost & I. Slaměník (eds.). *Sociální psychologie* (s. 211–234). Praha: ISV.
- Báčová, V. (2008). Identita v sociální psychologii. In J. Výrost & I. Slaměník (eds.). *Sociální psychologie* (s. 109–126). Praha: Grada.
- Báčová, V. (2009). *Súčasné smery v psychológii*. Bratislava: VEDA.
- Badinter, E. (1998). *Materská láska. Od 17. storočia po súčasnosť*. Bratislava: Aspekt.
- Badinter, E. (1999). *XY. Identita muža*. Bratislava: Aspekt.
- Barrett, L. & Dunbar, R. & Lycett, J. (2007). *Evoluční psychologie člověka*. Praha: Portál.
- Barša, P. (2002). *Panství člověka a touha ženy*. Praha: Slon.
- Beauvoirová, S. (1966). *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis. (originální práce publikována 1949).
- Belotti, G. E. (2000). Hry, hračky a dětská literatura. *Aspekt*. Bratislava: Aspekt. No. 1, 22-30.
- Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88, No. 4, 354–364.
- Bem, S. L. (1989). Genital knowledge and gender constancy in preschool children. *Child Development*, 60, 649-662.
- Bem, S. L. (1993). *The lenses of gender. Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven: Yale University Press.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1999). *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
- Buss, D. E. (2009). *Evoluce lidské touhy*. Praha: Dauphin; Volvox Globator.
- Bussey, K. & Bandura, A. (1984). Influence of gender constancy and social power on sex-linked modeling. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, No. 6, 1292-1302.

- Bussey, K. & Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of gender development and differentiation. *Psychological Review*, 106, No. 4, 676-713.
- Butler, J. (2003). *Trampoty s rodem. Feminizmus a podrývání identity*. Bratislava: Aspekt.
- Bourdieu, P. (2000). *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Fafejta, M. (2004). *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*. Věrovany: Nakladatelství Jana Piszkiwicze.
- Fialová, L (2001): *Body image jako součást sebepojetí člověka*. Praha: Karolinum.
- Freud, S. (2000). Tři pojednání k teorii sexuality. In S. Freud. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Spisy z let 1904 – 1905*. 5. kniha (s. 27-121). Praha: Psychoanalytické nakladatelství. (originální práce publikována 1905).
- Freud, S. (1999a). Psychoanalýza a teorie libida. In S. Freud. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920 – 1924*. 13. kniha (s. 165-187). Praha: Psychoanalytické nakladatelství. (originální práce publikována 1921).
- Freud, S. (1999b). Genitální organizace u dětí. In S. Freud. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920 – 1924*. 13. kniha (s. 231-236). Praha: Psychoanalytické nakladatelství. (originální práce publikována 1923).
- Freud, S. (1999c). Zánik oidipského komplexu. In S. Freud. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920 – 1924*. 13. kniha (s. 313-320). Praha: Psychoanalytické nakladatelství. (originální práce publikována 1924).
- Freud, S. (2007a). Některé psychické důsledky anatomického rozdílu mezi pohlavími. In S. Freud. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Spisy z let 1925 – 1931*. 14. kniha (s. 19-30). Praha: Psychoanalytické nakladatelství. (originální práce publikována 1925).
- Freud, S. (2007b). (1931). O ženské sexualitě. In S. Freud. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Spisy z let 1925 – 1931*. 14. kniha (s. 401-418). (originální práce publikována 1931).
- Freud, S. (1997). Ženskost. In S. Freud. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Nová řada přednášek do psychoanalýzy*. 15. kniha (s. 92-111). Praha: Psychoanalytické nakladatelství. (originální práce publikována 1933).
- Friedan, B. (2002). *Feminine Mystique*. Praha: Pragma. (originální práce publikována 1963)
- Frýdlová, P. (ed.) (1998). *Všechny naše včerejšky. Paměť žen, I., II*. Praha: Nadace Gender Studies.

- Giddens, A. (2001). *Sociologie*. Praha: Argo.
- Gilliganová, C. (2001). *Jiným hlasem: o rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha: Portál. (originální práce publikována 1982).
- Gjuričová, Š. (2003). Sociální konstruování a narativní terapie. In Š. Gjuričová & J. Kubička. *Rodinná terapie. Systemické a narativní přístupy* (s. 29-46). Praha: Grada.
- Gjuričová, Š. & Kubička, J. (2004). Identita a gender. *Konfrontace*, 15, 1, 51-56.
- Fenclová, J. (2000). *Vývoj psychoanalytických pohledů na ženskou sexualitu*. Diplomová práce, FF UK Praha, Katedra psychologie.
- Harris, J. R. (1995): Where is the child's environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review*, 102, No. 3, 458-489.
- Hartl, P. (1993). *Psychologický slovník*. Praha: Jiří Budka.
- Heffernanová, J. (1995). *Tajemství dvou partnerů*. Liberec: Dauphin.
- Horneyová, K. (2004a). Vznik kastrčního komplexu u žen. In K. Horneyová. *Ženská psychologie* (s. 39-53). Praha: Triton. (originální práce publikována 1922).
- Horneyová, K. (2004b). Problém ženského masochismu. In K. Horneyová. *Ženská psychologie* (s. 207-225). Praha: Triton. (originální práce publikována 1933).
- Chodorow, N. J. (1978). *The Reproducing of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
- Janošová, P. (2008). *Dívčí a chlapecká identita. Vývoj a úskalí*. Praha: Grada.
- Jonáš, J. (1990): *Křížovka života*. Litvínov: Dialog.
- Jung, C. G. (1998). Vztahy mezi já a nevědomím. In C. G. Jung: *Výbor z díla. Sv. 3. Osobnost a přenos* (s. 10-156). Brno: Nakl. Tomáše Janečka. (originální práce publikována 1928).
- Karsten, H. (2006). *Ženy – muži. Genderové role, jejich původ a vývoj*. Praha: Portál.
- Keller, L. (1999). *Úvod do sociologie*. Praha: SLON.
- Kernberg, O. F. (1999). *Normální a patologická láska. Pohled současné psychoanalýzy*. Praha: Portál, 1999.
- Kimura, D. (2004). Human sex differences in cognition, fact, not predicament. *Sexualities, Evolution & Gender*, 6, 45-53.

- Kohlberg, L. (1966): A Cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. In E. E., Maccoby (Ed.). *The development of sex differences* (s. 82-173). Stanford CA: Stanford University Press.
- Letošníková, B. (2007). *Utváření gender identity u dětí*. Diplomová práce. FSS, Masarykova univerzita, Brno.
- Lips, H. M. (1999). *A new psychology of Women. Gender, culture, and ethnicity*. Mountain View, CA: Mayfield Publishing Company.
- Maccoby, E. E. & Jacklin, C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press. Stanford.
- Maccoby, E. E. (2002). Gender and group process: A developmental perspective. *Current Directions in Psychological Science*. 11, 2, 54-58.
- Mahlerová, M. S. & PINE, F. & Bergmannová, A. (2006). *Psychologický zrod dítěte*. Praha: Triton. (originální práce publikována 1975).
- Mischel, W. (1966). A social-learning view of sex differences in behavior. In E. E. Maccoby (Ed.): *The development of sex differences*. (s. 56-81). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Mitchell, S. A. & Blacková, M. J. (1999). *Freud a po Freudovi*. Praha: Triton.
- Oakleyová, A. (2000). *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál. (originální práce publikována 1972).
- Perry, D. G. & Bussey, K. (1979). The social learning theory of sex differences: Imitation is alive and well. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, No. 10, 1699-1712.
- Poněšický, J. (2008). *Fenomén ženství a mužství. Psychologie ženy a muže, rozdíly a vztahy*. Praha: Triton.
- Procházka, I. & Weiss, P. (2002). Pohlavní identita. In H. Fifková a kol. *Transsexualita. Diagnostika a léčba*. (s. 13-20). Praha: Grada.
- Renzetti, C. M. & Curran, D. J. (2003). *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum.
- Ridley, M. (1999). *Červená královna. Sexualita a vývoj lidské přirozenosti*. Praha: Mladá fronta.
- Slaby, R. G. & Frey, K. S. (1975). Development of gender constancy and selective attention to same-sex models. *Child Development*. 46, 849-856.
- Slipp, S. (2007): *Freudovská mystika: Freud, ženy a mysticismus*. Praha: Triton.
- Sommerová, O. (2001). *O čem sní ženy*. Praha: Sládko.

- Sommerová, O. (2002). *O čem sní ženy 2*. Praha: Sláfká.
- Smetáčková, I. (2005). Gender a školství. In I. Smetáčková & K. Vlková (eds.). *Gender ve škole* (s. 73-79). Praha: Otevřená společnost, o. p. s.
- Smith, B. (2007). *The psychology of sex and gender*. Pearson Education, Inc.
- Vágnerová, M. (2000). *Vývojová psychologie*. Praha: Portál.
- Wilson, E. O. (1993). *O lidské přirozenosti*. Praha: NLN. (originální práce publikována 1978).
- Wyrobková, A. (2007). *Reprezentace a hodnocení genderových kategorií*. Dizertační práce. FSS, Masarykova univerzita, Brno.
- Zábrodská, K. (2008). *Mezi reprodukcí a změnou: genderová identita z perspektivy poststrukturální diskursivní analýzy*. Dizertační práce. FSS Masarykova univerzita, Brno.
- Zvěřina, J. (2003). *Sexuologie (nejen) pro lékaře*. Brno: CERM.
- Zweig, S. (1999). *Svět včerejška*. Praha: Torst. (originální práce publikována 1942).

PŘÍLOHA

Transkripční notace

Autorka této práce, tj. tazatelka je označena iniciálami AB

Respondentky jsou označovány počátečním písmenem jimi zvoleného jména.

Tři tečky označují neuzavřený výrok:

R: A bylo to takový... .

Tři tečky s otazníkem označují otevřenou otázku:

AB: A tím tedy myslíš...?

Číslo v kulaté závorce označuje délku pauzy v sekundách:

Z: Ale (5) ony ví, že co slíbím, to splním.

Text napsaný kurzívou v kulatých závorkách označuje způsob doručení výroku:

E: No užívání už vůbec ne, ježišmarja (*smích*).

Otazník v hranatých závorkách označuje nesrozumitelnou promluvu v audiozáznamu:

H: To také mám pocit, že [?]

Tři tečky v hranatých závorkách označují vynechaný text:

[...]

Slova napsaná v hranatých závorkách označují text dodaný autorkou práce:

R: Když se mu [otci] narodila ta třetí [dcera]